

...was one of intense conflict among the various schools of philosophical and religious thought. Of all the concepts which were attacked by the opponents those of the

PREFATORY NOTE

I

...e following pages embody the text of Âtma-...vaviveka by Udayanāchārya, its commentaries by ...ākara Miśra and Raghunātha S'iromaṇi and the ...notations on Raghunātha's commentary by S'rīrāma ...rkālankāra.

The place of Atmatāttvaviveka, otherwise known ... Bauddhādhikāra or Bauddhadhikkāra, is unique in ...e history of Indian Philosophy. Udayana was one of ...e greatest philosophers India has ever produced, and ... his writings bear upon them the stamp of his ...traordinary genius and controversial acumen. His ...tmatattvaviveka and Nyāyakusumāñjali are two ...illiant attempts in defence of the orthodox Naiyā-...ka's position in regard to the doctrines of Self and ...od against the attacks of the heretics.

The greatest assailants of the theory of Self being ...e Buddhists, the former work concerns itself with a ...rmal enunciation and refutation of their views in ...is connection. The theories of Perpetual Flux and ...ose of Ideas and Universal Void have been dealt with ... a truly polemic spirit.The latter tract however is ...irected against the non-theistic systems of Chārvāka, ...ānkhya, Mīmānsā, Bauddha and Jaina. We have ...ready observed in our Introduction to Varadarāja's ...ommentary, called Bodhanī, on the Kusumāñjali, ...hat the age in which Udayana flourished was one of ...itense conflict among the various schools of philo-...ophical and religious thought. Of all the concepts ...which were attacked by the opponents those of the

Self (आत्मा) and God (परमात्मा) received the greatest share of attention. But it may be of interest to observe that Udayana had one great predecessor in this field, viz. Mahāmāheśvarāchārya Utpala Deva of Kashmir who, as the pupil of Somānanda and father of Laksmaṇa, the Guru of Abhinava Gupta, belonged to the first half of the tenth century of the Christian Era. Utpala was the author of Siddhitrayī, viz. (i) *Ajaḍapramātṛsiddhi*, (ii) Īśvara siddhi and (iii) Sambandha siddhi, of which the first two works correspond to Udayana's Ātmatattvaviveka and Kusumāñjali respectively, though the treatment of the subject in the former is substantially different from that in the latter.

The Ātmatattvaviveka, for instance, starts with the formulation of the destructive arguments of the Buddhists denying the existence of the Self as an independent reality, meets them from the standpoint of Nyāya Vaiśeṣika and establishes its own theory of it. But Utpala Deva deals with the same topic as a strong champion of the non-dualistic system of Trika philosophy of Kashmir. For facilitating a better appreciation of Udayana's position I am here summing up what Utpala says on the subject in his AJAḌAPRAMĀTṚSIDDHI, which is a little metrical tract consisting of 27 couplets. He observes that Self is Pure Experience, that it is of the nature of Light or Consciousness and that Matter, as associated with the Self which is Intelligence, that is, as appearing in consciousness, is real, but in itself it is unreal. Hence the Principle of Intelligence, by virtue of the overflow of its own nature, manifests itself as Knower & Known—as Spirit & Matter,

in the universe which is an appearance through its own Māyic Power. Remaining what it is, it appears as if it were alienated from itself. This is technically known as स्वातन्त्र्य, which consists in aggregation (संयोजन) and separation (वियोजन).

The peculiar character of प्रत्यवमर्श is that it tends to project out as external (इदन्तया), as objective, the Universe which lies so long merged in the Self as one with it and then turns it back, when thus externalised, into the quiescent unity of the Infinite Self-awareness (पूर्णाहन्ता). The Self is considered in a double aspect, viz. (1) when it is limited, as Jīva or Aṇu, and is dependent and tainted with Matter, and (2) when it is pure, free, infinite and unconditioned. The so-called Jīva or Individual is in reality the Pure Self, attaining to contraction in consequence of its being the subject (प्रमाता) of prāṇa & the other objects (प्रमेय) already externalised by itself from its own bosom—which externalisation is due to the enactment at will (स्वेच्छया) of its cosmic play. In either aspect the Self being essentially the Principle of Awareness is the background of all kinds of knowledge, positive or negative. It runs as a continuous thread in succession, and hence self-illumination forms its very essence. Thus it will be clear that both the aspects are fundamentally identical. Self-consciousness is the consciousness of oneness with the universe and lies behind all possible states of consciousness. Apart from and independently of this the existence of Matter is not conceiveable, because it is not possible to think of Matter either as identical with or as different from the Light of the Self. The truth therefore appears to be that one non-material Subject, through its own inherent

Free Will, spontaneously raises and sinks within its own bosom varied objects which are identical with itself—and during the whole process its self-character remains totally unaffected.

It is not necessary to enter into a detailed enunciation of what Utpala and the other Kashmirian philosophers have said in connection with the nature of the Self. The little we have said will suffice to convince one that the view of the Self as presented by Utpala is substantially distinct from what is propounded in the present work by his successor Udayanāchārya.

It is usually assumed, and on this assumption is based the present work, that all the Buddhists were deniers of the doctrine of Self. This is of course not historically correct, for we are aware that the doctrine of PUDGALA was not altogether unknown in Buddhist Literature. In earlier times the Sammitiyas & Vajjiputtakas appear to have advocated this doctrine. The Vajjiputtakas were one of the earliest seceders & hence the doctrine was very old. In the Samyutta Nikāya (III. 25) there occurs a Sūtra known as the **भारहार-सूत्र**, where there is an account of the burden, its bearer, its being taken up & laid down. The burden being the five-fold Skandha, its bearer represents the Individnal or Pudgala, & the taking up & laying aside of this burden stand for desire & its cessation. It is evident that this Sutra speaks of a Personal Self, althugh Buddhaghoṣa, Vasubandhu Chandrakīrti, & Yaśomitra have tried to explain it away; & Uddyotakara is justified in considering this sutra as representing the doctrine of Personal Self.

Though Udayana was certainly not familiar with the doctrines of canonical Buddhism, not perhaps

even with their immediate succesors, he was most intimately conversant with the more developed views of the school.

A few words may now be said about the authors of the text & the commentaries herewith published. The history of Udayana is already a familiar one & need not be dwelt upon at this place. He was one of the greatest savants in the Nyāya Vaiśeṣika School & marked the beginning of a new epoch in its study. He was probably an inhabitant of Mithilā* and lived in the tenth century A.D. (906 S'aka ie 984 A.D.). Besides the 2 works mentioned above, he also wrote (i) a commentary on Vāchaspati's Nyāyavārtika Tātparya ṭīkā, called Pariśuddhi, (ii) Lakṣaṇāvalī (iii) & Kiraṇāvalī.

S'aṅkara Miśra was also a Maithila Brāhmaṇa, being the son of Bhavanātha and Bhavānī, and wrote a number of works in Nyāya-Vaiśeṣika, Vedānta, Sāhitya, &c. His works may be classified as below:

A.—In Nyāya-Vaiśeṣika:—

(a) Commentary on Kaṇāda's Sutras, called Upaskāra.

(b) Commentary on Praśastapāda's Padārtha Dharma Saṁgraha, called Kaṇādarahasya.

(c) Commentary on Udayana's Ātmatattvaviveka, called Kalpalatā (herewith published).

---

* He is sometimes believed to have been a native of Bengal and is identified with Udayana Bhāduri. Anachronism stands in the way of this theory being accepted as sound. Apart from this, we have attempted to show from internal evidence available in the pages of the Nyāyakusumāñjali and the Bodhanī by Varadarāja that Udayana was not a Bengali (see Introduction to Nyāya-Kusumāñjali-Bodhanī, pp vii–ix, Sarasvatī Bhavana Texts, No. 4).

(d) Com. on Udayana's Kusumāñjali, called Āmoda.
(e) Com. on Udayana's Trisūtrī-nibandha.
(f) Com. on Vallabha's Nyāyalīlāvatī, called Kaṇṭhābharaṇa.
(g) Com. on Gaṅgeśa's Chintāmaṇi, called Mayūkha.
(h) Vādivinoda.
(i) Bhedaratnaprakāśa.

B.—In Vedānta:—

(a) Com. on S'rī Harṣa's Khaṇḍanakhaṇḍakhādya.

C.—In Sāhitya:—

(a) Gaurī Digambara.
(b) Rasārṇava.

He is assigned to the end of the 15th Century.

Raghunātha S'iromaṇi, the author of Dīdhiti, the most learned commentary on Gaṅgeśa's Tattvachintāmaṇi, was a native of Bengal & lived in the 16th Century. He is said to have been the pupil of the great Vāsudeva Sārvabhauma, who spent his last days in the court of Pratāpa Rudra of Orissa. In Nyāya-Vaiśeṣika he was the author of commentaries, called Dīdhiti, on

(1) Kiraṇāvalī,
(2) Ātmatattvaviveka,
(3) Nyāyalīlāvatī, &
(4) Tattvachintāmaṇi,

and of an independent tract, viz. Padārthatattvavivechana. In Vedānta his commentary on Khaṇḍanakhaṇḍakhādya deserves special mention.

S'ri Rāma Tarkālaṅkāra, whose notes on the Dīdhiti are appended here, is probably to be identified with the father of Mathurānātha Tarkavāgīśa. It is not known whether he wrote any other work besides the

one which is presented to the public just now. He lived in the 17th Century A. D.*

II

The present edition of Âtmatattvaviveka with its commentaries is based upon the following Mss. and printed works:

(A)

MANUSCRIPTS

a) Text—

(i) Ms. marked as पुण० पु०. It belongs to the family collection of the great Naiyāyika of Benares, viz. Mahādeva Puntamkar. It is carefully corrected and bears marks of correction from the pen of Mahādeva himself. The Ms. is not dated, but is apparently of an earlier age than Puntamkar.

(ii) Ms. belonging to P. Babu Dikṣita Jaḍe. Generally correct. It is dated Saṃvat 1774 or 1717 A. D. सम्वत् १७७४ ज्येष्ठ शु० १० गुरुवार.

b) Dīdhiti by Raghunātha—

(i) Ms marked as पुण० पु०, belonging to Puntamkar Library. It is generally free from error. Leaves 1-11 missing. The date of transcription is Saṃvat 1672 or S'aka 1538 (= 1616 A. D.) शकाब्दः १५३८ आषाढ शु० १४ भौमे संवत् १६७२.

(ii) Ms .belonging to P. Lakṣmīdhara Pant Dharmādhikārī. It is correct, but contains only 88 leaves.

c) Kalpalatā by S'aṅkara Mis'ra—

(i) Ms. belonging to Puntamkar Collection. It is partly correct.

(ii) Ms. lent out by P. Gopāla Bhaṭṭa. Script Bengali. The Ms. is not dated but is apparently very old.

d) Tippaṇī by S'rīrāma Tarkālaṅkāra—

* For fuller particulars regarding these authors see the present writer's "History and Bibliography of Nyāya Vais'eṣika Literature" in the 'Sarasvatī Bhavana Studies' Vols. III and IV.

(i) Ms. belonging to the Govt Sanskrit Library, Sarasvatī Bhavana. It is a very rare work, but the Ms. is full of errors.

(ii) Ms. in possession of P. Dharmādhikārī. Correct. It extends to fol. 79 only.

(B)

PRINTED EDITIONS

The printed editions utilised, though rare, for collation have been those of P. Jadunātha Sārvabhauma and the Asiatic Society of Bengal. But as these are not very carefully done they have not been of great service in determining the right reading.

The present edition of the text and commentaries is entrusted to a young scholar, Pandit Rajeśvara S'āstrī Drāviḍa Nyāya Vaiśeṣikācharya, whose sound knowledge of Logic, intellectual zeal and painstaking habits are calculated to make the edition free from all those inaccuracies which till now have disfigured the text. That he has been doing his work creditably will be apparent from a comparison of the text now published with what was available. His annotations, too, it is believed, will prove useful. Though the work, together with a number of commentaries, had been taken up for publication by the Asiatic Society of Bengal long ago under the editorship of the late Mm. P. Vindhyeśvarīprasāda Dube & P. Lakṣmaṇa S'āstrī Drāviḍa and passed through 6 formes it was felt that its completion would require, at the rate of its present progress, no less than a score of years! The issuing of the present edition in these circumstances, it may be hoped, calls for no apology.

Sanskrit College, Benares. } GOPINATH KAVIRAJ.

उपोद्घातः ।

अथ प्रकस्यतेऽयं बौद्धाधिकारापरपर्याय आत्मतत्त्वविवेको न्यायाचार्य्योदयनेन विगुम्फितः कल्पलतादीधितिभ्यां तथाच दीधितिटिप्पण्या समलङ्कृतो मुद्रापयित्वा प्रकाशयितुम् । अद्यत्वे बौद्धदर्शनस्य बहुलमधीतत्वात् तदीयप्रचाराधिक्यं विद्वत्स्वनुमीयते। तेन तन्मतनिरसनपरग्रन्थस्यापि समालोचनमावश्यकमित्यात्मतत्त्वविवेकस्य प्रकाशनेऽयमेवावसर इति निर्विवादम् । गुणगरिम्णा लेखप्रौढ्या च महनीयोऽप्ययं ग्रन्थो पठनपाठनादिसम्प्रदायबहिष्कृतो न तथा प्रसिद्धिमाप यथा युज्यते । तत्र सुसंस्कृतपुस्तकाभावः, विषयस्य दुरवगाहत्वं, बौद्धानामभावात् तन्मतालोचने तादृशाग्रहाभावः, अवैदिकमतमिति वेदाचारवतां तत्रोपेक्षणमिति चत्वार एव हेतवः । तेषु श्रमेण पुस्तकान्तरसंवादपूर्वकं ग्रन्थशोधनेन तत्प्रकाशनेन च प्रथमहेतोः, व्याख्यानसंयोजनेन मूलपङ्क्तेर्व्याख्यानवैशद्यं सम्पाद्य ग्रन्थकर्त्तुरभिप्रायस्योद्घाटनेन च द्वितीयहेतोरपसारणमुद्दिश्य समुद्यमोऽयं प्रारब्धः । तृतीयो हेतुर्मतिमान्द्यनिमित्तकः, असत्स्वपि बौद्धेषु तन्मतस्य बुद्धिविजृम्भणद्योतकत्वात् तत्फलकत्वाच्च परिशीलनमवश्यमेव कर्त्तव्यं कल्पितपूर्वपक्षसमालोचनस्यापि सिद्धान्तस्थापनार्थं विधेयत्वात् । चतुर्थो हेतुस्तु कुसंस्कारमूलक एव ।

तत्र खलु बौद्धानामात्मवादस्य नितरां विद्विष्टत्वादात्मतत्त्वविवेके तेषामात्मविषयकविप्रतिपत्तीनां समुद्धरणं विमर्दनं च कृतम् । यद्यपि लौकायतिकादयो बहव एव पक्षा उदयनसम्मतात्मवादविरोधिनस्तथापि बौद्धानामेव तत्र प्रबलत्वाद् दुर्निग्रहत्वात् तत्सम्प्रदायस्य च व्यापकत्वात्तन्मतमेव प्राधान्येनाक्षिप्तमस्ति । क्षणभङ्गवादो विज्ञानवादः शून्यवादश्च महताऽऽटोपेन समुट्टङ्किताः । कुसुमाञ्जलिप्रकरणे तावच्चार्वाकादिनिरीश्वरमतानां विमर्शनं कृतम् । उदयनस्य प्रादुर्भावकाले सर्वत्रैव दार्शनिका धर्मविदश्च परस्परं विवदमाना आसन्निति वरदराजकृतायाः कुसुमाञ्जलिबोधिन्या उपोद्घाते समासतोऽस्माभिरा-

लोचितम् । प्रतिस्पर्द्धिभिराक्रान्तेषु तत्त्वेषु परमात्मतत्त्वमात्मतत्त्वं चेति तत्त्वद्वयमेव विशेषतः समाक्रान्तमासीत् ।

उदयनेनैव तत्पूर्वमपि काश्मीरकमहामाहेश्वराचार्येणोत्पलदेवेन (६००-६५०) सोमानन्दपादान्तेवासिनाऽभिनवगुप्तपादगुरुजनकेनेश्वरसिद्धिरजडप्रमातृसिद्धिरिति ग्रन्थद्वयं विनिर्मितम् । तदनन्तरं श्रीभाष्यकृद्रामानुजाचार्यस्य परमगुरुणा यामुनाचार्य्येणापि स्वनिबद्धे सिद्धित्रये चिदात्मन ईश्वरस्य च साधनं कृतम् । अर्वाचीननैयायिकेषु मैथिलो गङ्गेशोपाध्याय ईश्वरसाधकानुमानप्रणालीं स्फुटं निबबन्ध-सा च सर्वथैवोदयनपदाङ्कानुसारिणी, क्वचित् तु भाषायामपि ।

आत्मतत्त्वविवेके तावन्न्यायसरणिमनुसृत्यैवात्मस्थापनं कृतम् । न्यायनये तथा वैशेषिकनये चात्मनो नित्यत्वं विभुत्वं ज्ञानेच्छादिविशेषगुणगणसमवायित्वं च सिद्धम् । तत्र विशेषगुणानां त्वदृष्टवशादेव समवायः, स्वरूपज्ञानकृतात् तन्नाशात् तेषां सम्यगुच्छेदे चात्मनः स्वभावस्थितिरेव मोक्षः । सुखदुःखयोरपि विशेषगुणान्तःपातित्वान्मोक्षे तयोरभाव एव । ज्ञानाद्युदयासम्भवेन नित्यज्ञानाद्यनभ्युपगमेन नैयायिकानामात्मा, ज्ञानादिसमवाययोग्यत्वात् स्वभावतोऽजडोऽपि, जडकल्प एव । स तु नित्योऽपि विभुरपि नित्यज्ञानादिमतः परमेश्वराद् विलक्षणः । अजडप्रमातृसिद्धौ पुनरुत्पलदेवेन त्रिकदर्शनमतमनुगतम् । तत्रात्मनो विशुद्धसंविदात्मकत्वात् स्वभावतः परिच्छेदराहित्यात् परमेश्वरत्वेऽपि परिच्छेददशायां प्राणादीनां प्रमेयाणामवभासनपूर्वकं प्रमातृत्वेनाऽवस्थानाल्लब्धसङ्कोचजीवभावापत्तिः । प्राणादीनामवभासनं च विश्वक्रीडोल्लासननिमित्तमेव, तत्राऽपि तस्य स्वेच्छैव मूलम् । स्वातन्त्र्यापरपर्याया स्वेच्छाऽप्यात्मनः स्वरूपभूता नित्योदिता शक्तिः । तामाश्रित्य स्वतःशुद्धोऽपि चिदात्मा विश्वलीलामुद्घाटयन् देशकालाद्यात्मकं परिच्छेदं परिगृह्य मितशक्तिरणुभूतो जीवत्वमापन्नः । स्वरूपतश्च चिदात्मा प्राणादिभिः प्रमेयजातैरनिरुद्धत्वाद्विश्वनिर्भरितात्मकः अत एव पूर्णः स्वतन्त्रश्च । द्विविधोऽप्ययमात्मा प्रकाशात्मकत्वाद्भावाभावानां सर्वेषामेवाऽर्थज्ञानानां पर्यन्तभूमिः । परस्मादात्मनो जीवस्य कोऽपि भेदो नास्ति, उभयोरपि पौर्वापर्यानुसन्धातृत्वेन संविन्मात्रस्फुरणस्यैव स्वरूपत्वात् । अहम्प्रकाशस्य विश्वाभेदप्रत्यवमर्शरूपत्वात् स एव सर्व-

ज्ञानानां विश्रामभूमिरिति तस्माद् व्यतिरिक्तस्य जडस्य सत्त्वं न सम्भवति। एक एव परः प्रमाता स्वस्वातन्त्र्येण स्वस्मादभिन्नान् भावान् स्वस्मिन्नेवोद्भासयति विलापयति चेति तस्य स्वात्मस्थितिः कदापि च्युतिं नावहति। विमर्शाभावेन जडत्वप्रसङ्गाद् व्यवच्छिन्नप्रमाश्रयवशात् प्राणपुर्यष्टकप्रमातुर्जीवाख्यस्य मितात्मनो वेद्यत्वमेव, न तु पारमार्थिकं प्रमातृत्वम्। तथापि स एव प्राणादिकृतानां सङ्कोचानामपसारणतः परप्रमात्रात्मक ईश्वरव्यपदेशभाक्, प्राणादीनामपि चित्प्रकाशात्मकत्वात्। ईश्वर एव स्वेच्छया पशुभूमिकां गृहीत्वाऽऽणवभावमुपगत इति जीवस्येश्वरस्वभावाभेदः। अनवच्छिन्नप्रकाशानन्दमयपूर्णाहन्तास्फुरत्तामय एवेश्वरावभासः। तस्य निरोधः सङ्कुचितशक्तिकेन जीवेन कदापि न साध्यः। तथा सति जीवस्य स्वसत्ताऽपि विलीयेत, अपरिच्छिन्नस्वशक्तिविकासाऽप्रथनस्यैव जीवत्वात्। त्रिकदर्शनाविदः स्वातन्त्र्यवादिनः। तत्रायं क्रमः— जडभावानां संविन्निरपेक्षं स्वतन्त्रं सत्त्वं नास्ति। ते च स्वभावतोऽसत्कल्पाः प्रकाशात्मकज्ञातुः सम्बन्धादेव सत्तावन्तः। अत एव केवला संविदेव स्वभावस्योच्छलत्वात् स्वकीयमायाशक्त्युल्लासितविश्ववैचित्र्ये जडत्वेन च वेद्यत्वेन वेदकत्वेन च स्वरूपाऽनतिरिक्तापि स्वरूपातिरिक्तेव स्फुरति। इदमेव तस्याः स्वातन्त्र्यम्। तच्च संयोजनवियोजनात्मकम्। एतद्विहाय जडस्य प्रकाशः कदाऽप्यनुभवपदवीं नारोहति। प्रत्यवमर्शस्येदमेव माहात्म्यं यदनेन स्वात्मन्यभिन्नतयावतिष्ठमानं विश्वमिदन्तयोद्भासयते, तथोद्भास्यमानं तत् पुनः पराहन्तायां विलाप्य तत्राभिन्नं सम्पाद्यते। माया चात्मनः शक्तिः, तस्मादभिन्नाऽपि तस्य स्वरूपगोपनात्मिका क्रीडामयी। तत एवेदं विश्वमख्यातिमयमाभाति, तत्र चिदात्मनो व्यतिरिक्तं किमपि कारणं न सम्भवति, प्रकाशस्वभावात्तस्मात्तस्य व्यतिरेकेऽप्रकाशमानतयाऽसत्त्वापत्तिप्रसङ्गात्। अत एव विश्वाभासनिर्मातृत्वमेव चिदात्मन ईश्वरत्वमिति स्पष्टम। इयं परा पारमेश्वरी शक्तिरेकैव प्रमातुरादिभूतं स्वसंवेदनात्मकं तत्त्वम्। विविधविच्छिन्नज्ञानानां नीलादिप्रतीतीनां संयोजने वियोजने च पूर्वाऽपरादिकोटिष्वैक्यानुसन्धानस्येयमेवाऽऽधारभूता। संविदात्मके पूर्णाहन्तापरामर्शसारे प्रमातरि सर्वे पदार्था व्यवस्थिताः। सदा स्वतन्त्रस्य तस्य

सर्वत्रैवाऽनुसन्धानात्मकं व्यापकत्वमुपलभ्यते, जडस्य पुनर्विमर्शसाराऽनात्मकत्वेन नास्ति स्वातन्त्र्यं नापि व्यापित्वम् । संविदोऽभिन्नानामेव भास्यानां भासमानत्वाद्विश्वं जगत् संविदद्वयमयं चित्प्रकृतिकमिति न कोऽपि संशयाऽवकाशः ।

यामुनाचार्येण तु स्वनिर्मितात्मसिद्धिनिबन्धे विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तं शठकोपनाथमुन्यादिभिः परिगृहीतं बोधायनटङ्कद्रमिडाचार्यादिभिश्च समुपबृंहितमाश्रित्यात्मनिरूपणं कृतम् । तत्र चात्मा स्वतस्सिद्धः—विशुद्धेन योगाभ्यासजनितप्रत्यक्षेणैव तस्य प्रकाशनं भवति । आत्मभावः पुनर्बोधोपाधिः । ज्ञानं तु ज्ञातुः स्वरूपप्रयुक्तमेव, अत एवात्मनो नित्यत्वात्तस्यापि नित्यत्वम् । स्वात्मावभासकं तत् संसारे चापवर्गे च सममेव तिष्ठति । सर्वकरणोपरमदशायामपि चैतन्यस्य सत्त्वं न छिद्यते, तेन हि चैतन्यमात्मनस्स्वभावत्वेन व्यपदिश्यमानं शास्त्रेषु दृश्यते । निश्चयसंशयादयस्तस्यैव प्रकारभेदाः । आत्मनश्चैतन्यधर्मत्वेऽपि तस्य विवेकात्मकस्फुटप्रकाशरूपस्फुरत्ताभावादुपपादनार्थमनुमानानामाप्तवचनानाञ्च संग्रहः क्रियते । परन्तु तस्यापरोक्षज्ञानोदयस्तु योगाङ्गानुष्ठानपूर्वकनिरोधाभ्यासजन्यसत्त्वोद्रेकसापेक्षः । वैशेषिकसम्मतो मोक्षस्त्वप्रामाणिकत्वेन विशिष्टाद्वैताचार्यैर्नाद्रियते । अत्यन्तलुप्तकार्यं वस्तु तत्कार्यजनने शक्तमिति न कुत्रापि दृष्टम् । नहि कश्चित्पदार्थस्स्वप्रकाशायासाधारणसजातीयान्तरापेक्षो दृष्टः । तथा चात्मनस्सिद्धिरनन्यापेक्षेति निर्विवादम् । आत्मनः प्रकारभूतश्चैतन्यमर्थविशेषसंसर्गाद्घटज्ञानादिरूपतां प्रतिपद्यते । घटज्ञानादयश्चैतन्यस्य दशाभेदाश्चेतयितुरात्मनो धर्मविशेषत्वात्तस्यापरोक्षाः । वैशेषिकनये यच्चैतन्यमात्मन आगन्तुकधर्मत्वेन निरूपितं तत्तु न समीचीनम् ।

सर्वत्रायमेव विश्वासः समुज्जृम्भते यत्सौगतास्सर्व एव देहाद्यतिरिक्तमात्मानं न मन्यन्ते स्मेति । एतन्मूलक एवोदयनस्य बौद्धमतनिरसनप्रयासः । प्रायः समुपलभ्यमानेषु बौद्धग्रन्थेषु नित्यात्मनस्सिद्धिर्न दृश्यत इत्युदयनस्य न कोऽपि दोषः । परन्तु केचिद् बौद्धास्समितीया वज्जिपुत्तकाश्च पुद्गलवादिनो नित्यात्मनस्साधका आसन्नितीतिहासदृष्ट्या स्फुटमेव प्रतीयते । वज्जिपुत्तकाः पुरैव मूलसंघाद् भेदमापन्ना बभूवुरिति तेषां प्राचीनत्वे न सन्देहलेशः । संयुत्तनिकायनाम्नि(२५)

सुत्तपिटकान्तर्गतग्रन्थविशेषे भारहारसूत्राख्यं किमपि सूत्रमुपलभ्यते-तत्र भारतद्धारकतद्ग्रहणतत्त्यागरूपवस्तुचतुष्टयं सुष्ठु प्रतिपादितम् । भारस्य पञ्चस्कन्धात्मकतया व्याख्याततत्वात्तद्धारस्य पुद्गलत्वं स्कन्धाद्यतिरिक्तत्वञ्च स्पष्टमेव प्रतिभाति । तृष्णैव भारग्रहणम्, उपरमात्मकतृष्णोच्छेद एव तत्त्यागः । बुद्धघोषवसुबन्धुचन्द्रकीर्त्तियशोमित्रादिभिः सूत्रस्यास्य प्रकारान्तरेण व्याख्याततत्वेऽपि तात्पर्यं स्कन्धाद्यतिरिक्तात्मसिद्धिपरमेव भाति । न्यायवार्त्तिककृतोद्योतकरेणापि सूत्रमिदं नित्यात्मसिद्धिपरतयैव गृहीतम् ।

अतिप्रत्नबौद्धसिद्धान्तानामपरिज्ञानेऽपि सुपरिचितानां तेषां ज्ञानमुदयनस्य सम्यगेवासीदिति तद्ग्रन्थावलोकनतः प्रतीयते ।

* * * * *

आत्मतत्त्वविवेककारमधिकृत्य न किमपि विशेषतो वक्तव्यमस्ति । न्याये वैशेषिके च तन्त्रे स आचार्यत्वेन पूजार्ह इति नवीनैः सर्व्वैरेव विद्वद्भिः स्मर्य्यते, तस्य प्रामाण्यं सर्व्वैरङ्गीक्रियते च । तस्य मिथिलावास्तव्यत्वं सर्वथा सम्भाव्यते, तदनुकूला च लोकविश्रुता जनश्रुतिरपि । तद्रचितग्रन्थेषु साम्प्रतं न्याये वाचस्पतिकृताया न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायाः परिशुद्धिरात्मतत्त्वविवेको न्यायकुसुमाञ्जलिः, वैशेषिके च प्रशस्तपादभाष्यटीका किरणावली लक्षणावली च समुपलभ्यन्ते । स च तर्काम्बराङ्क (९०६) प्रमिते शकनृपाब्दे लक्षणावलीं निर्ममे इति खीष्टीयदशमशताब्द्या मध्यभागे प्रादुरासीत् ।

कल्पलताकृत् शङ्करमिश्रस्तावद् भवानीभवनाथतनयो मैथिलो ब्राह्मणो न्याये वेदान्ते मीमांसायां काव्ये च कृतभूरिपरिश्रमः प्रसिद्धपाण्डित्य आसीत् । तेन वेदान्ते खण्डनखण्डखाद्यस्य व्याख्याततत्वेऽपि तस्य द्वैतवाद एव स्वरस आसीन्नाद्वैतवाद इति तद्ग्रन्थानां सूक्ष्मेक्षिकया पर्यवेक्षणेन स्पष्टं प्रतिभाति । तस्य भेदरत्नप्रकाशः *खण्डनादिमतदूषणपूर्वको द्वैतवादस्य स्थापनापरोऽपि मधुसूदनसरस्वतीनिर्मिताद्वैतरत्नरक्षाया उपजीव्यभूतः । तेन तर्कशास्त्रे कणादसूत्रोपस्कारन्यायलीलावतीकण्ठाभरणकणादरहस्यकुसुमाञ्जल्यामोदोदयनकृतत्रिसूत्रीनिबन्धव्याख्याचिन्तामणिमयूखवादिविनो-

दादयो ग्रन्था निबद्धाः। काव्येऽपि तस्य गौरीदिगम्बररसार्णवादयः प्रसिद्धा एव।

स कस्मिन् काले समजनि तत्रायं निर्णयप्रकारः। मिथिलाराजस्य भैरवेन्द्रस्य समकालीनो दण्डविवेकादिस्मार्त्तनिबन्धकर्त्ता वर्द्धमानोपाध्यायः स्वकृतदण्डविवेके शङ्करमिश्रं तथा गण्डकमिश्रं वाचस्पतिमिश्रं च स्वगुरुत्वेन मेने इति तद्ग्रन्थालोचनेन सिध्यति। शङ्करवाचस्पतिपक्षधराणां समकालत्वे प्रसिद्धिरप्यस्ति*। वाराणसीसंस्कृतकालजीयसरस्वतीभवनपुस्तकालये शङ्कररचितायाः खण्डनटीकायाः १५२९ विक्रमसंवत्सरे लिखिता कापि प्रतिलिपिः स्थापितास्ति। जम्बूस्थरघुनाथपाठशालीयपुस्तकालयस्थभेदप्रकाशनामकग्रन्थस्य प्रतिलिपिरपि १५१९ संवत्सरे कृतासीदिति तत्सूचीपत्रसमालोचनेन ज्ञायते। अतः सम्भाव्यते सर्वप्रमाणसंवादेन शङ्करः खीष्टीयपञ्चदशशताब्द्यां प्रादुर्भूत आसीदिति।

आत्मतत्त्वविवेकदीधितिकारो रघुनाथस्तु नवद्वीपीयो वासुदेवसार्वभौमशिष्यः श्रीचैतन्यसहाध्यायी खीष्टीयषोडशशताब्दीयो नैयायिकशिरोमणिरासीत्। तत्कृता चिन्तामणिदीधितिः सर्वत्र प्रख्यातिमापन्ना चिन्तामणिटीकासु वङ्गेषु श्रेष्ठत्वेन गणिता। पदार्थतत्त्वविवेचनं, न्यायलीलावतीप्रकाशदीधितिः, किरणावलीदीधितिश्चानेनैव विरचिता विद्वच्चक्रेषु प्रचलितास्तर्कशास्त्रीयग्रन्था अद्याप्युपलभ्यन्ते।

टिप्पणीकृत् श्रीरामतर्कालङ्कारो मथुरानाथस्य जनको रघुनाथस्य शिष्यः। मथुरानाथस्तत्पिता चोभावपि रघुनाथस्यान्तेवासिनाविति किंवदन्ती।

पुस्तकस्यास्य संशोधनार्थं हस्तलिखितान्यष्टावादर्शपुस्तकान्युपलब्धानि। तत्रात्मतत्त्वविवेकमूलस्य द्वयं, दीधित्या द्वयं, कल्पलताया द्वयं, दीधितिटिप्पण्या अपि द्वयमिति सम्भूयाष्टौ।

---

* ग्रन्थोऽयं कदाचिद् भेदरत्नमिति कदाचिच्च भेदप्रकाश इत्याख्यया व्यपदिष्टो दृश्यते। औफ्रेक्ट् महोदयस्य मते पुस्तकमिदं संक्षेपशारीरके विगर्हितम्। तत्तु न समीचीनं, संक्षेपशारीरककर्तुः सर्वज्ञात्ममुनेः शङ्करमिश्रात् षट्शतवर्षेभ्यः प्रागेव प्रादुर्भूतत्वात्। भ्रान्तिबीजं तु "एवं समन्वयनिरूपणयावबोधे जातोऽप्यखण्डविषयो ननु वाक्यजन्यः। मानान्तरेण परिपीडित एव जातो भेदप्रकाशनकृताश्च निबन्धनेन॥" इति पद्यस्य चतुर्थपादीयः पाठः।

(क) मूलस्य प्रथमपुस्तकं पुण० पु० संज्ञकं वाराणसेयमहानैयायिकभवानन्दीप्रकाशादिकृत्श्रीकण्ठशिष्यमहादेवपुण्यस्तम्भकरसंग्रहादवाप्तम् । इदं महादेवेन यत्नतः स्वहस्तेन शोधितं, तदङ्काश्च सर्वत्र दृश्यन्ते । नात्र लिपिकालस्योल्लेखः, परन्तु स महादेवात् प्राचीनतर इति त्रिशतवर्षेभ्यः प्राचीनः स्यात् ।

(ख) द्वितीयं प्रायः शुद्धं जडाख्यबाबुदीक्षितस्य भवनादवाप्तम् । अत्र लिपिकालः–संवत् ११७४ ज्येष्ठ शु० १० गुरुवार ।

(ग) दीधित्याः प्रथमं पुस्तकं पुणतामकरगृहस्थम् । शुद्धम् । आदित एकादश पत्राणि न सन्ति । लिपिकालः–शकाब्दः १५३८ आषाढ शु० १४ भौमे संवत् १६७२ ।

(घ) दीधित्या अपरं पुस्तकं धर्माधिकारिलक्ष्मीधरपन्तस्य संग्रहस्थम् ।

(ङ–च) कल्पलताया एकं पुस्तकं पुणतामकराणां शुद्धम् , अपरं च गोपालभट्टेन दत्तं वङ्गाक्षरलिखितं प्राचीनं च ।

(छ–ज) दीधितिटिप्पण्या एकं पुस्तकं काशीसंस्कृतकालेजीयसरस्वतीभवनस्थमशुद्धम् , द्वितीयं च धर्माधिकारिगृहस्थं शुद्धमादितः ७८ पत्रात्मकम् ।

मुद्रितपुस्तकद्वयं संशोधनार्थमुपयुक्तम् । तत्र यदुनाथसार्वभौमसंशोधितं खण्डितमेकं, महामहोपाध्याय विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिलक्ष्मणशास्त्रिद्राविडाभ्यां संशोधितमेशियाटिक्सोसाइटीप्रकाशितमसम्पूर्णमपरम् ।

पुस्तकस्यास्य संशोधको न्यायवैशेषिकाचार्यो न्यायादिदर्शनशास्त्रेषु निष्णातः श्रीमान् राजेश्वरशास्त्रिद्राविडः । वयसा नवीनोऽपि धीवैभवेन मतिसूक्ष्मतया च प्रवीणानपि बहून् समतिक्रामन् श्रमकुशल उत्साहसम्पन्नोऽयमेवैतादृशस्य दुरूहस्य क्लेशसाध्यस्य कर्मणः सम्पादनायालमिति विमृशता मया तदुपरि गुरुभारोऽयं विन्यस्तः । सोऽपि सहर्षं तं वोढुं स्वीकृतवान् । तदद्य तेन संस्कृतस्तेनैव यथाप्रयोजनं कृतटिप्पणीसन्निवेशश्च ग्रन्थोऽयं प्रथमभागात्मको विदुषां परितोषाय पुरतः समुपस्थाप्यते । आशासे च तैर्गुणदोषविवेचनकुशलैर्विमर्शकैरनुग्रहदृष्ट्यायमवलोकयिष्यत इति ।

संस्कृत कालेज, वाराणसी । } श्रीगोपीनाथ कविराजः ।

मिथः क्वचित् तुरगविहग(१)योरपि सम्भेदसम्भवात् ।

दीधितिटिप्पणी ।

उभयत्र दोषदानेपि विशिष्य तद्दानाय परिदृश्यमानेति मूलम् ॥

कल्पलता ।

नोभयमपी(२)ति । न विरोधो न वा व्याप्यव्यापकभाव इत्यर्थः । व्यक्तिभेदेनेति । कस्याञ्चिद्व्यक्तौ क्षेत्रपतितायां शालित्वकुर्वद्रूपत्वयोः समावेशेपि क्वचिदसमावेशः स्यादित्यर्थः । विलीनमिति । परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि जात्योः सामानाधिकरण्ये जातिप्रतिनियमो न स्यादित्यर्थः । एतदेवाह । परिदृश्येति ॥

यश्च यस्य जातिविशेषः(३), स चेत् तं व्य-

दीधितिः ।

समाविष्टजात्योर्मिथोऽव्यभिचारे बाधकम्(४), यश्चे-

दीधितिटिप्पणी ।

विशेषपदेनैकदेशवृत्तिरुच्यते, न तु व्याप्यं, शालित्वस्य कुर्वद्रूपत्वव्याप्यत्वास्वीकारात्, अत एकदेशवृत्तित्वं वाच्यं, तच्च तत्कतिपयवृत्तित्वम् , न च घटत्वं द्रव्यत्वकतिपयवृत्तिरतो यत्पदस्य

कतां व्यक्तिभेदेनेत्यादेः स्पष्टयति । व्यक्तीति । एवं सति तुरगत्वविहगत्वादीनामविशेषितानामेव सर्वमतसिद्धो विरोधो विलीयेत, तेषां सामानाधिकरण्येपि उक्तादिशा सङ्ग्रहप्रतिक्षेपोपपत्तेरित्याह । विलीनमिति । तदतज्जातीयतापदेन तज्जातितदन्यजात्योर्विवक्षणे तयोरविरोधादसङ्गतिरतस्तत्पदं व्याचष्टे । तदतदिति । जातिसङ्कररूपबाधकस्योक्तनियमानां मध्ये द्वितीयनियमोपपादकतया परिदृश्यमानेत्यादिमूलं प्रथमनियमोपपादकतया च यश्चेत्यादिमूलं व्याचष्टे, मिथ इत्यादि । —गदाधरः।

(१) तुरङ्गमविहङ्गम—पुण० पु० पा० ।

(२) नोभयामि—पुण० पु० पा० ।

(३) अयं पाठष्टिप्पणीकृन्मतः । यस्य विशेषः—पुण० पु० पा० ।

(४) व्यभिचारे च बाधकम्—पाठः । व्यभिचारे—पा० २ पु० ।

भिचरेत, व्यभिचरेदपि शिंशपा पादपम्, अविशेषात्, तथा च गतं स्वभावहेतुना। विपर्यये बाधकं विशेष इति चेन्न, तस्येहापि सत्त्वात(१), तदभावे स्वभाव-

दीधितिः।

त्यादि(२)। यस्य यज्जातीयस्य। विशेषः एकदेशवृत्तिः। तम् तज्जातीयम्, तां जातिमिति यावत्। शिंशपा शिंशपात्वम्। स्वभावहेतुना तादात्म्यहेतुना। विपर्यय इति। वृक्षस्वभावा वृक्षसामग्र्यन्तर्गतसामग्रीका च शिंशपा यदि वृक्षमतिपतेत् तत्सामग्रीमतिपत्य(३) वा जायेत, तदा आत्मा(४)नमेवातिपतेत् स्वसामग्रीमेवातिपत्य(५) जायेतेति बाधकम्। तस्येति। अङ्कुरकुर्वद्रूपस्वभावस्तत्सामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकश्च शालिरङ्कुरकुर्वद्रूपं च शालिस्वभावं तत्सामग्र्यन्तर्गतसामग्रीकं च यदि

दीधितिटिप्पणी।

जात्याश्रयपरत्वं, अत आह। यज्जातीयेति। यद्वा तं व्यभिचरेदित्यस्य तां जातिमित्यवश्यं व्याख्येयम्, तथा च यस्येत्यस्य व्यक्तिपरत्वे तां जातिमिति तत्पदेन जातिपरामर्शो विरुध्यत इत्यत आह। यज्जातीयस्येति। विशेषपदेन व्याप्य उच्यते, तच्च न लगति, जातेर्व्यक्तिव्याप्यत्वाभावादत आह। विशेष इति। एवञ्च जातिपदस्य परनिपातो बोद्धव्यः, तथा च जातिविशेषः विशेषजातिरित्यर्थः, अन्यथानन्वयात्। न च पादपपदं कथं भावपरं न कृतमिति वाच्यम्। तमिति मूलस्य तज्जातीयमिति व्याख्यानेन व्यापकदिशि भावपरत्वासङ्गतेः। तां जातिमिति तु पर्यवसितार्थमात्रकथनम्, न तु शब्दार्थकथनम्। स्वभावहेतुना तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुना, गतमित्यर्थः। शालिवदङ्कुरकुर्वद्रूप(६)मपि पक्षीकृत्यापि तत् पार्यत इति दर्शयति। अङ्कुरकुर्वद्रूपं चेति। शिंशपावृक्ष-

(१) सम्भवात्—पाठः। समानत्वात्—पाठः। (२) यश्चेति -पाठः।
(३) मतीत्य–पा० २ पु०। (४) तदा स्वात्मा-पुण० पु० पा०।
(५) मेव वातिपत्य -पुण० पु० पा०। (६) कुर्वद्रूपवत्त्व इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

त्वानुपपत्तेः। उपपत्तौ वा किं बाधकानुसरणव्यसनेनेति(१)।

दीधितिः।

तदतिपतेत् तत्सामग्रीमतिपत्य वा जायेत, स्वात्मानमेवातिपतेत् स्वसामग्रीमेव चाति(२)पत्य जायेतेत्येवं(३)रूपस्य विपर्यये बाधकस्येत्यर्थः। तदभावे विपर्यये बाधकाभावे॥

दीधितिटिप्पणी।

योर्न परस्परपक्षत्वं सम्भवतीत्येकमात्रपक्षत्वमेव दर्शितम्। परस्परव्यभिचारिणोरेव द्वयस्य पक्षत्वसम्भवात्। अत्र च तत्सामग्र्यन्तर्गतत्वं तत्सामग्रीसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वे सति तत्समानाधिकरणत्वरूपं बोध्यम्। साध्यमाह। यदीति। तत्पदेन(४) उभयपक्षीयसाध्यस्यैव परामर्शः, सत्त्वपर्यन्तस्याभावबोधनं निरर्थकमत आह। तदभाव इति॥

कल्पलता।

यश्चेति। शालित्वव्याप्यं कुर्वद्रूपत्वं यदि यवेपि स्यात्, तदा शिंशपात्वमपि वृक्षत्वं व्यभिचरेदित्यर्थः। किञ्जात इत्यत आह। तथा चेति। विपर्यय इति। यदि शिंशपा वृक्षं व्यभिचरेत् तदात्मानमपि(५) व्यभिचरेदिति विपक्षबाधकबलेन स्वभावहेतुः प्रवर्त्ततामित्यर्थः। तस्येहापीति। कुर्वद्रूपत्व(६)स्यापि शालित्वस्वभावत्वाद्विपक्ष(७)बाधकस्यास्य सत्त्वादित्यर्थः(८)। तदभावे विपक्षबाधकाभावे। उपपत्तौ वेति। वि-

(१) नुसरणेनेति—पाठः। (२) चाभि-पुण० पु० पा०। (३) जायेत, एवं-पाठः।
(४) तस्येहापि सत्त्वात्, तदभाव इत्यादिमूलस्थेन द्वितीयतत्पदेनेत्यर्थः।
(५) तदात्मानमेव—पाठः। (६) कुर्वद्रूप—कालि० मु० पु० पा०।
(७) शालिस्वभावत्वविपक्ष—पुण० पु० पा०।
(८) बाधकस्य तुल्यत्वादित्यर्थः—पाठः। बाधकसत्त्वादित्यर्थः—पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

पक्षबाधकाभावेपि स्वभावत्वो(१)पपत्तौ किं तदुपन्यासेनेत्यर्थः ॥

विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजक(२)त्वाच्च । तथाहि(३), कार्यगतमङ्कुरत्वं प्रति बीजत्वस्याप्रयोजकत्वेऽबीजादपि तदु(४)त्पत्तिप्रसङ्गः ।

दीधितिः ।

अप्रयोजकत्वे अङ्कुरत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतानवच्छेदकत्वे । अबीजादपीति । न च वैयधिकरण्यम्, इष्टापत्तिश्च, बीजभिन्न(५)धरण्यादेस्तदुत्पाददिति वाच्यम् । अङ्कुरत्वं यदि जातित्वे जन्यतावच्छेदकत्वे वा सति बीजमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यात्, बीजाजन्यवृत्ति(६)स्यात् बीजासमवहितसामग्रीजन्यवृत्तिर्वा(७) स्यादित्यत्र तात्पर्यात् । अङ्कुरत्वं यदि बीजमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यात्, अङ्कुरमात्रवृत्तिजातिर्न स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये ॥

दीधितिटिप्पणी ।

परमते जात्यनङ्गीकारात् अतद्व्यावृत्तेरेव जन्यतावच्छेदकत्वाङ्गीकारादाह । जन्यतेति । अजन्यवृत्तितयापि साध्यपर्यवसानेऽबीजादपीत्यादेर्न सिद्धिरत आह । बीजासमवहितेति । अबीजादपीत्यादेरपदार्थव्याख्यानमेव अन्येतु(८)मतेऽस्वरसः ॥

(१) स्वभावो—पुण० पु० पा० । (२) प्रति हेतु—पाठः । (३) तथा च—पाठः । (४) ऽबीजादु—पाठः । (५) बीजान्य-पाठः । (६) बीजजन्यान्यवृत्ति—कलि० मु० पु० पा० । (७) जन्यवृत्ति वा -पा० २ पु० । (८) अत्र तुकारश्चिन्त्यः, दीधितावभावात् । अन्येषामिति पाठः समीचीनः ।

कल्पलता ।

तथाहीति । अङ्कुरत्वावच्छिन्ने कार्ये बीजत्वावच्छिन्नमेव कारणम्, शाल्यङ्कुरत्वावच्छिन्ने (तु) शालिबीजत्वमित्यर्थः ॥

बीजस्य विशेषः कथमबीजे भविष्यतीति चेत्, तर्हि शालेर्विशेषः कथमशालौ स्यादित्यशाले(१)रङ्कुरानुत्पत्तिप्रसङ्गः ।

दीधितिः ।

बीजत्वेनाजनकत्वेपि बीजमात्रवृत्तिना कुर्व(२)द्रूपत्वेन जनकत्वादापादकासिद्धिमाशङ्कते । बीजस्येति । बीजस्य विशेषः बीजै(३)कदेशवृत्तिजातिः(४) । शाल्येकदेशवृत्तेः शालित्वव्यभिचारवद्बीजैकदेशवृत्तेरपि जातेर्बी(५)जत्वव्यभिचारित्व(६)सम्भवान्नाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्य बीजमात्रवृत्तित्वमित्याशयेनाह । तर्हीति । अशालेः शालिभिन्नबीजात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

एवं बीजे तथात्वेपि कथं शालौ तथा स्यादिति यथाश्रुतदोषादन्यथा व्याख्यामाह । शाल्येकदेशेति ॥

कल्पलता ।

अशालेः यवादितः ॥

---

(१) अशालौ भविष्यतीत्यशाले-पाठः । अशालौ स्यादिति शाल-कलि० मु० पु० पा० । अशालौ भवेदित्यशाले—पा० २ पु० । (२) वृत्तिनाङ्कुरकुर्व-पुण० पु० पा० ।
(३) बीजस्यै-पुण० पु० पा० । (४) वृत्तिः-पा० २ पु० ।
(५) वृत्तेरपि बी--पुण० पु० पा० । (६) व्यभिचार-पुण० पु० पा० ।

अशालिवदबीजेप्यसौ भवतु विशेषः(१), तथापि बीजत्वैकार्थसमवेत एवासावङ्कुरं प्रति प्रयोजक इति चेन्न, शालित्व(२)व्यभिचारे(३) शालित्वैकार्थसमवायवद्बीजत्वव्यभिचारे बीजत्वैकार्थसमवायेनापि नियन्तुमशक्यत्वात्, अविशेषात्।

दीधितिः।

यत्र कुर्वद्रूपत्वे वस्तुगत्या(४) बीजत्वैकार्थसमवायस्तत्प्रयोजकं किं वा तद्विशिष्टम्, आद्य आह। शालित्वेत्यादि। शालित्वैकार्थसमवायवदिति। तृतीयासमर्थाद्वतिः, शालित्वैकार्थसमवायेनेव(५)त्यर्थः। द्वितीये तु प्रत्यक्षसिद्धत्वाल्लाघवाद्विशिष्टस्य प्रयोजकत्वे विशेषणस्यापि तथात्वेनावश्यकत्वाद्विशेषणविशेष्यभावे(६) विनिगमकाभावाच्च शुद्धं बीजत्वमेव प्रयोजकमस्तु॥

दीधितिटिप्पणी।

यत्रेति। बीजत्वैकार्थसमवाय इत्युपलक्षणमित्यर्थः। नियन्तुमिति मूलम्, तथा चाबीजादपीत्यादिदोषः स्यादित्यर्थः। लाघवादिति शुद्धमित्यन्वयि॥

कल्पलता।

कुर्वद्रूपत्वं यथा शालित्वं व्यभिचरति, तथा बीजत्वमपि व्यभिचरतु(७), न चातिप्रसङ्गः, बीजत्वैकार्थसमवेतस्यैवाङ्कुरकुर्वद्रूपत्वस्याङ्कुरजनक(तावच्छे-

(१) जेप्यसौ विशेषो भवतु--पाठः। जे भवत्वसौ विशेषः-पुण० पु० पा०।
(२) शालित्वस्य-पुण० पु० पा०। (३) व्यभिचारो-पाठः।
(४) वस्तुगत्या-नास्ति क्वचित्। (५) समवायेने-कलि० मु० पु० पा०।
(६) प्रयोजकत्वे विशेषणविशेष्यभावे-पा० २ पु०॥
(७) व्यभिचरेत्-णपु० पु० पा०।

कल्पलता ।

दक)त्वमित्याह । अशालि(१)वदिति । यथाऽशालेरङ्कुरस्तथाऽबीजादपि भवन् केन वारणीयः । अत्र यदि बीजत्वं विशेषणं, तदा तस्य प्रयोजकत्वमेव स्यात्, उपलक्षणं चेत, तदा (तु) न तन्त्र(२)मुपलक्ष्यतावच्छेदकरूपाभावा(३)दित्याह । शालित्वेति ॥

तस्माद्यो यथाभूतो यथाभूतमात्मनोन्वयव्यतिरेकावनुकारयति, तस्य तथाभूतस्यैव तथाभूते सामर्थ्यम् । तद्विशेषास्तु(४) कार्यविशेषं प्रयोजयन्ति शाल्यादिवदिति युक्तमुत्पश्यामः ।

दीधितिः ।

करणाकरणे(५) तु सहकारिसाकल्यवैकल्याभ्यामेवोपपन्ने, अन्यथा (सहकारि)समवहितबीजत्वेनापि जनकत्वस्य सुवचत्वादित्याशयवानुपसंहरति । तस्मादिति ।

कल्पलता ।

बीजत्वेन(६) कारणता अङ्कुरत्वेन च(७) कार्यतेत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्युपसंहरति । तस्मादिति । बीजे सत्यङ्कुरस्तदभावे तु नाङ्कुर इति बीजमङ्कुरत्वावच्छिन्नमेव कार्यं प्रत्यन्वयव्यतिरेकावनुकारयति दृष्टत्वादित्यर्थः ॥

---

(१) ह । स्वशालि-पुण० पु० पा० । (२) तदा न तत्तन्त्र-पाठः ।
(३) वच्छेदकैकरूपाभावा-पाठः । वच्छेदकैकस्याभावा-कलि० मु० पु० पा० ।
(४) तद्विशेषाः-पाठः ।
(५) कारणाकारणे-कलि० मु० पु० पा० ।
(६) बीजत्वेनैव—पुण० पु० पा० । (७) अङ्कुरत्वेनैव-पुण० पु० पा० ।

कस्य पुनः प्रमाणस्यायं व्यापारकलाप इति चेत्, तदुत्पत्तिनिश्चयहेतोः प्रत्यक्षानुपलम्भात्मकस्येति(१) ब्रूमः। अथ न्यायेन विना न ते परितोषः, शृणु तमपि तदा(२)। यदङ्कुरं(३) प्रत्यप्रयोजकं न तद्बीजजातीयं, यथा शिलाशकलम्, अङ्कुरं प्रत्यप्रयोजकं च कुशूलनिहितं(४) बीजमभ्युपेतं परैरिति

दीधितिः।

तदुत्पत्तिः, तस्मादुत्पत्तिः कार्यकारणभावः। प्रत्यक्षम् कारणान्वये कार्यस्य प्रत्यक्षम्, अनुपलम्भः(५) कारणव्यतिरेके कार्यव्यतिरेकस्योपलम्भः, तथा चान्वयव्यतिरेकग्रह(६)-सध्रीचीनस्य प्रत्यक्षस्येत्यर्थः। पररीत्यैव परं प्रति सतर्क(७)-न्यायप्रयोगमाह। यदङ्कुरमित्यादि। परैः सौगतैः।

दीधितिटिप्पणी।

मूले, व्यापारकलापः कारणत्वादिनिर्णयरूपः। तदुत्पत्तिपदेन कार्यकारणभाव उच्यते, तस्य च योगार्थमाह। तदुत्पत्तीति। तस्मात् कारणात्। एवं प्रत्यक्षानुपलम्भपदस्यापि योगार्थमाह। प्रत्यक्षमिति। अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य प्रमाणत्वं नास्तीत्यतः प्रत्यक्षपदपूरणेनाह। तथा चेति। प्रत्यक्षरूपप्रमाणमेवास्तीति भावः। स्वमतीयन्यायो यदि, तदा कथं ह्यवयवप्रयोगोऽत आह। पररीत्येति। सतर्केति। विपर्यये किं बाधकमित्यादिना तर्कस्याप्यभिधानादिति भावः। पररीत्यानुमाने परपदेन नैय्यायिकबोधनादाह। परैरिति।

(१) नुपलम्भस्येति-पाठः। (२) तदा-नास्ति क्वचित्।
(३) यद्यथा यदङ्कुरं-पाठः। (४) कुशूलस्थं-पुण० पु० पा०।
(५) अनुपलम्भश्च-कलि० मु० पु० पा०।
(६) व्यातरकज्ञाने-पाठः। (७) सतर्क-पुण० पु० पा०।

व्यापकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः ।

दीधितिः ।

व्यापकस्य बीजत्वव्यापक(१)स्याङ्कुरप्रयोजकत्वस्य अनुपलब्धिः अनुपलब्धिविषयोऽभावः। प्रसङ्गहेतुः प्रसङ्गस्य प्रसञ्जको वा हेतुः॥

दीधितिटिप्पणी ।

व्यापकं चात्र विपर्ययानुमाने बोध्यम्। ज्ञानाभावस्य हेतुत्वाकरणादाह । अनुपलब्धीति । षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापत्तेः कर्मधारयमाह । प्रसञ्जको वेति ॥

कल्पलता ।

परः पृच्छति । कस्येति । प्रमाणं विना हस्तसमाचरणमात्रं सर्व(२)मिदमिति भावः । अयमिति । बीजत्वमेवाङ्कुरं प्रति स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं, न त्वङ्कुरे(३) कुर्वद्रूपत्वमिति प्रतिपादनार्थं यः पूर्वोक्तो व्यापारकलाप इत्यर्थः । उत्तरम्, तदुत्पत्तीति । (तत उत्पत्तिस्तदुत्पत्तिः) कार्यकारणभावः(४), स च प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते(५), तथा च बीजे सत्यङ्कुरस्तं विना नाङ्कुर इति प्रत्यक्षादेवान्वयव्यतिरेक(६)ग्रहसहकारिणोनुमानाद्वा गृह्यत इति का तत्र कथन्तेत्यर्थः । ननु तथापि कथायं न्याय उपदर्शनीयो भवतीत्यत आह । अथेति । सौगतमतानुसारेणैव न्यायमुपदर्शयति । यदिति । बीजजातीयं नाङ्कुरं प्रति प्रयोजकमिति त्वयाभ्युपगम्यते, तदा त्वदभ्युपगमानुसारेण कुशूलस्थस्य बी-

(१) बीजत्व-कलि० मु० पु० पा० ।
(२) मात्र—पुण० पु० पा० । (३) त्वङ्कुर—पुण० पु० पा० ।
(४) कारणभावात्—पाठः ।
(५) रेकाभ्यामेव गम्यते—कलि० मु० पु० पा० । (६) रेकः ।—पाठः ।

कल्पलता ।

जस्य(१) बीजजातीयत्वं न स्यादित्यर्थः । यदि कुशूलस्थं बीजमङ्कुरं प्रति प्रयोजकं न स्या(द्बीजं न स्या)दित्यस्मद्दिशा तर्कोक्तिः । ननु कुशूलस्थस्याङ्कुराप्रयोजकत्वमापादकमेवासिद्धमित्यत आह । अभ्युपेतमिति । पराभ्युपगममात्रेणैव(२) तर्कप्रवृत्तेर्नापादकासिद्धि(३)स्तत्र दोष इत्यर्थः । परैः सौगतैः । प्रसङ्गात्मको(४) हेतुः प्रसङ्गहेतुः । व्यापकानुपलब्धिरिति । बीजत्वस्य व्यापकमङ्कुरप्रयोजकत्वं, त्वया च तथा नाभ्युपगम्यते इति त्वद्दिशा तदनुपलब्धिरित्यर्थः ॥

विपर्यये(पि) किं बाधकमिति चेत्, अङ्कुरस्य जातिप्रतिनियमाकस्मिकत्वप्रसङ्ग इत्युक्तम् । बीजत्वं तस्य प्रत्यक्षसिद्धमशक्यापह्नवमिति चेत्, अस्तु तर्हि विपर्ययः, यद्बीजं तदङ्कुरं प्रति प्रयोजकं(५), यथा (ऽन्त्य)सामग्रीमध्यमध्यासीनं बीजम्, बीजं चेदं विवादास्पदमिति(६) स्वभावहेतुः ।

दीधितिः ।

आकस्मिकत्वम् निर्निमित्त(क)त्वम् । स्वभावहेतुः अनुमापको हेतुः । तादात्म्यहेतुरित्यन्ये ॥

दीधितिटिप्पणी ।

अनुमापकः पक्षधर्मताशालीत्यर्थः । तादात्म्यहेतुः तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुः ॥

(१) बीजस्य—नास्ति क्वचित् । (२) भ्युपगममाश्रित्यैव—पुण० पु० पा० ।
(३) प्रवृत्तेर्नोत्पादकासिद्धि—पुण० पु० पा० । (४) प्रसङ्गात्मा—पुण० पु० पा० ।
(५) प्रति जनकं-पाठः । (६) विवादपदं-पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

विपर्यय इति । अङ्कुराप्रयोजकमपि बीजं स्यादित्यत्र किं बाधकमित्यर्थः । तर्कमूलव्याप्तौ विपक्षबाधक(१)माह । अङ्कुरस्येति । बीजत्वेन चेदङ्कुरप्रयोजकता न स्यात् तदा कदाचिदबीजादप्यङ्कुरः स्यात्(२), तच्चानिष्टमित्यर्थः । ननु तर्कमात्रमतन्त्रमित्यत आह । अस्तु तर्हीति । बीजत्वमेव स्वभावहेतुः, तच्च(३) कुशूलस्थे(४) स्वरूपासिद्धं मा(५) स्यादिति प्रथमत एव परमङ्गीकारयति । बीजत्वं तस्येति(६) । कुशूलस्थं बीजमङ्कुरप्रयोजकं, बीजत्वात्, क्षेत्रपतितबीजवदित्यर्थः ॥

अङ्कुरस्य (हि) जातिप्रतिनियमो न तावन्निर्निमित्तः(७), सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् । नाप्यन्यनिमि-

---

दीधितिः ।

उक्ते निर्निमित्त(क)त्वेऽनिष्टमाह । सार्वत्रिकत्वेति(८) । सार्वत्रिकत्वम् कार्यमात्रावृत्तित्वम् , तथा चाङ्कुरत्वं यदि किञ्चिद्रूपावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यात् कार्यमात्रवृत्तिजातिर्न स्यादित्यर्थः । नाप्यन्येति(९) ।

दीधितिटिप्पणी ।

उक्त इति । सत्त्वादेस्तथात्वेपि न सर्ववृत्तित्वरूपं, अत आह । कार्यमात्रेति । वैयधिकरण्यादाह । तथा चेति । इतरबाधसत्त्वेन ना-

---

(१) विपक्षे बाधक—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) बीजत्वस्याव्यापकमङ्कुरप्रयोजकत्वं यदि स्यात् तदाऽबीजादप्यङ्कुरः स्यात्—कलि० मु० पु० पा० । (३) तस्य च—पुण० पु० पा० । (४) कुशूलस्थ—पुण० पु० पा० ।

(५) स्वरूपासिद्धिर्न—पुण० पु० पा० । स्वरूपासिद्धं—पाठः ।

(६) आर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनादृत्येदं प्रतीकधारणम् । (७) निर्निमित्तकः-पाठः ।

(८) सार्वत्रिकेति-पा० २ पु० । (९) नाप्यन्येति-नास्ति क्वचित् ।

त्तः(१), तथाभूतस्य तस्याभावात्। सेयं निमित्तवत्ता विपक्षान्निवर्तमाना(२) स्वव्याप्यमादाय बीजप्रयोजकतायामेव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धिः।

दीधितिः।

तथा च सनिमित्तकत्वसाधकं कार्यमात्रवृत्तिजातित्वं क्लृप्तशालित्वादिबाधाक्लृप्त(३)कल्पनागौरवप्रतिसन्धानसहितं बीजत्वस्य निमित्तत्वं साधयतीति(४) सेयं निमित्तवत्ता विपक्षात् निर्निमित्तात् स्वव्याप्यम् कार्यमात्रवृत्तिजातित्वमादाय व्यावर्तमाना(५) अङ्कुरत्वे सिद्ध्यन्ती(६) परिशेषाद् बीजप्रयोजकतायामेव विश्राम्यति, अङ्कुरत्वस्य बीजप्रयोज्यत्वे सिध्यति बीजस्या(ऽप्य)ङ्कुरप्रयोजकत्वं सिध्यतीत्यर्थः। बीजं प्रयोजकं यस्येति बहुव्रीहिरित्यन्ये। बीजप्रयोज्यतायामिति पाठस्तु सुगम एव(७) ॥

दीधितिटिप्पणी।

पीति नञो भावमाह। तथा चेति। क्लृप्त(शालित्वादि)बाधेति। प्राचीनमते सामान्यतोदृष्ट एव इतरबाधसहकारेण विशेषबोधको भवेदिति। साधयतीति। साधयति इति कृत्वा सेयं निमित्तवत्ता विश्राम्यतीति सम्बन्धः, तथा च पूर्वं तथा चेत्यादिना विश्रामहेतुकथनम्। ननु इतरबाधसत्त्वेन अङ्कुररूपनिमित्तवत्तासिद्धिरङ्कुरप्रयोज्यत्वसिद्धिरेव, न तु प्रयोजकताया अत आह। अङ्कुरत्वस्येति ॥

कल्पलता।

उक्तमाकस्मिकत्वप्रसङ्गं प्रपञ्चयति। अङ्कुरस्य हीति। (निर्निमित्तत्वम् नियतजातीयकारणाप्रयो-

(१) न्यनिमित्तकः—पाठः।
(२) विपक्षाद्व्यावर्तमाना—कलि० मु० पु० पा०।
(३) शालित्वादिबाधात् क्लृप्त—कलि० मु० पु० पा०।
(४) साधयति—पुण० पु० पा०।
(५) मादाय निवर्तमाना—पाठः।
(६) सिद्धयन्तीति—कलि० मु० पु० पा०।
(७) सुगमः—पाठः।

कल्पलता।

ज्यत्वम्।) सार्वत्रिकत्वम् अङ्कुरातिरिक्तवृत्तित्वम्। अङ्कुरत्वं यदि बीजत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं न स्यादङ्कुरमात्रवृत्तिजातिर्न स्याद् द्रव्यत्वादिवदित्यर्थः। ननु कुर्वद्रूपत्वादिनिमित्तकमेव तत् स्यादित्यत आह। नापीति। तथाभूतस्येति। अङ्कुरमात्रनियामकस्येत्यर्थः। अभावादिति। तस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः। विपक्षादिति। निर्निमित्तादित्यर्थः। यद्वा बीजाप्रयोज्यादित्यर्थः(१)। स्वव्याप्यं बीजप्रयोज्यतः(व्याप्यं कार्यमात्रवृत्तिजातित्व)मादाय बीजप्रयोज्यतायामङ्कुरस्य(२) विश्राम्यति। प्रयोजकतायामिति पाठे बहुव्रीहिः। प्रतिबन्धेति। यद्यद्बीजं तत्सर्वमङ्कुरप्रयोजकमिति व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः॥

दीधितिः।

यद्यपि चैतावतापि(३) बीजत्वस्य प्रयोजकत्वं न सिद्ध्यति(४), क्षितित्वादेरपि तथात्वसम्भवात्, तथाप्यकुर्वाणसाधारणरूपस्य प्रयोजकत्वसिद्ध्यैव(५) सिद्धमीहितम्, व्युदस्ते च बाधके अन्वयव्यतिरेकयोस्तुल्यतया(६) बीजत्वस्यापि प्रयोजकत्वं न दुर्लभमिति हृदयम्। प्रागुक्ते अबीजादङ्कुरोत्पत्ति-

दीधितिटिप्पणी।

तथापीति। क्षितित्वस्यापि जनकतावच्छेदकत्वेन तस्याफलोपहितेपि वृत्तेर्नाक्षणिकत्वक्षतिरित्यर्थः। एतद्ग्रन्थेन बीजत्वप्रयोजकत्वलाभेन व्याख्यान्तरकाराणां मतमाह। प्रागुक्त इति। तथा चास्य

(१) बीजाप्रयोजनादित्यर्थः—पाठः। (२) प्रयोज्यतायां—पुण० पु० पा०।
(३) चैतावता—पा० २ पु०। (४) नायाति—पाठः।
(५) रूपस्य सिद्ध्यैव—पाठः। (६) स्तुल्यत्वात्—पाठः।

अथवा कृतमङ्कुरग्रहेण(१), बीजस्वभावत्वं क्वचित् कार्ये प्रयोजकं न वा। न चेत्, न तत्स्वभावं बीजम्, तेन रूपेण क्वचिदप्यनुपयोगात्। एवं च प्रत्यक्षसिद्धं बीजस्वभावत्वं नास्ति, सर्वप्रमाणागोचरस्तु विशेषोऽस्तीति विशुद्धा बुद्धिः। क्वचिदप्युपयोगे त्वेकस्य(२) तेन रूपेण सर्वेषाम विशेषः, ताद्रूप्यात्, तथा च कथं

दीधितिः।

प्रसङ्गे तात्पर्यमित्यन्ये। इत्यनुशयेनैव वा, अथवेत्यादि(३)। परेषां जातिमात्रस्य जनकतावच्छेदकत्वनैयसमभिप्रेत्याह। बीजस्वभावत्वमित्यादि(४)। बीजत्वं किञ्चित्कार्यजनकतावच्छेदकं न वेति फलितार्थः। नेति पक्षे दूषणमाह। न तदिति। तत्रेष्टापत्तावाह। एवं चेत्यादि(५)। विशेषः कुर्वद्रूपत्वम्। प्रयोजकमिति पक्षं दूषयति, क्वचिदित्यादिना(६)। क्वचित् अङ्कुरादौ कार्ये एकस्य कुर्वद्रूपस्य बीजस्य तेन बीजत्वेन रूपेण उपयोगे जनकत्वे सर्वेषाम् अङ्कुराद्यकुर्वद्रूपाणामपि बीजानाम्

दीधितिटिप्पणी।

ग्रन्थस्य बीजत्वं यदि न प्रयोजकं तदाऽबीजादपि अङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थे तात्पर्यमित्यर्थः, तथा च बीजत्वं प्रयोजकं स्यात्। अन्यदप्याह। इत्यनुशयेनेति। अनुशयात्(७) रुचिविरहात्। अजनकतावच्छेदकस्यापि जातेरङ्गीकारात् स्वमते न लगतीत्यत आह। परेषामिति। स्वभावत्वभागस्य वैयर्थ्यात् निष्कृष्टमाह। बीजत्वमि-

(१) किमङ्कुरग्रहेण-पाठः। (२) क्वचिदुपयोगेप्येकस्य-कलि० मु० पु० पा०।
(३) अथवेति—पाठः। (४) बीजस्वभावत्वमिति—पाठः।
(५) एवं चेति—पाठः। (६) क्वचिदिति—पाठः।
(७) अनुशयादिति दीधितिपाठमनुसृत्य व्याख्यातम्। अनुशयेनेति पाठ्यम्।

किञ्चिदेव बीजं स्वकार्यं कुर्यात, नापराणि । न च वस्तुमात्रं तत्कार्यम्, अबीजात तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात । नापि बीजमात्रम्, अङ्कुरकारिणोपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्।

दीधितिः ।

अविशेषः(१) अङ्कुरादिकारणत्वेन न विशेषः(२), ताद्रूप्यात् अङ्कुरादिजनकतावच्छेदकबीजत्व(३)शालित्वात् । स्वकार्यम् अङ्कुरादि(४) । अपराणि अङ्कुराद्यकुर्वद्रूपाणि बीजानि कथं न कुर्युर्यदि समर्थस्यापि सहकारिविरहान्नाकरणम् । अथ वस्तुमात्रं बीजत्वावच्छिन्नकार्यम्, अस्माकं वस्तुमात्रस्यैव क्षणिकत्वेन कार्यत्वात्, न च वस्त्वकारि किञ्चिदपि बीजमित्याशङ्क्य(५) निराकुरुते(६), न चेत्यादिना(७) । अबीजात् बीजशून्यकारणकलापात् तस्य वस्तुनः अनुत्पत्तेः प्रसङ्गात्(८) । नापि बीजमात्रमिति(९) । परेषां पूर्वपूर्वबीजक्षणेनोत्तरोत्तरबीजक्षणजननात्(१०) । तदुत्पत्तीति । बीजोत्पत्तीत्यर्थः । प्राथमिकबी-

दीधितिटिप्पणी ।

ति । शेषं पूरयति । कथं न कुर्युरित्यादि । ननु वस्तुमात्रं कथं कार्यम्, अत आह । अस्माकमिति । यथाश्रुते अन्यतमत्वस्य कार्यताव-

(१) अङ्कुराकुर्वद्रूपाणाम् अविशेषः—पा० २ पु० । बीजत्वेन सर्वेषामविशेषे न विवादः, कुर्वद्रूपत्वेनाविशेषो निराकृत इत्यतः पूरयति । अङ्कुरादिकारणत्वेनेति । तृतीयार्थोऽभेदः, कुर्वद्रूपाद्विशेषो वैलक्षण्यम् अङ्कुराद्यकारणत्वम्, तदभावे तृतीयार्थाभेदान्वयो बोध्यः ।--गदाधरः ।

(२) अविशेषपदेऽभावप्राधान्ये नञ्तत्पुरुषासम्भवः, अव्ययीभावोपगमेऽविशेषमित्येवं स्यात्, अतो वादिनाम विवाद इत्यत्रेव अकारो नञ्समानार्थक इति सूचयितुं नञ्पदेन अशब्दार्थं कथयन् व्याचष्टे । नेति ।--गदाधरः ।

(३) बीजत्वादि—पाठः ।

(४) अङ्कुरादिः--पाठः ।

(५) मित्याशङ्क्यं--पाठः ।

(६) निराकरोति—पाठः ।

(७) न चेति—पाठः ।

(८) तत्पदस्यानुत्पत्तिपदेनैव षष्ठीसमासो न तु प्रसङ्गान्तेनेति स्पष्टयितुमनुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यसमासेन लिखनम् ।--गदाधरः । अनुत्पत्तिप्रसङ्गात्-पुण० पु० पा० ।

(९) बीजमात्रवृत्ति--पाठः ।

(१०) बीजजननात्—पाठः ।

नाप्यङ्कुराद्यन्यतममात्रम्, प्रागपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्। यदा यदुत्पन्नं सत् यत्कार्यानुकूलसहकारिमध्यमधिशेते तदा तदेव कार्यं प्रति तस्य प्रयोजकत्वमिति चेत्, तत् किमवान्तरजातिभेदमुपादाय, बीजस्वभावेनैव वा। आद्ये स एव जातिभेदस्तत्र प्रयोजकः(१), किमायातं बीजत्वस्य। द्वितीये तु समानशीलानामपि सहकारिवै-

दीधितिः।

जानुत्पाद(२)बीजसन्तानानुपरमप्रसङ्गोपि द्रष्टव्यः(३)। अङ्कुराद्यन्यतममात्रम् कदाचिदङ्कुरः कदाचिद्बीजं कदाचिच्चानुभव इत्यर्थः। प्रागपीति। प्रागङ्कुरस्य पश्चाच्च बीजस्योत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, बीजत्वेनाङ्कुरादि(४)जननसामर्थ्यादिति भावः। अवान्तरजातिभेदम् तत्तत्कार्यकुर्वद्रूपत्वम्। अथाङ्कुराद्यन्यतमत्वेन कार्यता, अङ्कुरादयस्तु व्यक्तिस्थानीया इति(५) मतम्,

दीधितिटिप्पणी।

च्छेदकपरत्वे प्रागपीत्याद्यसङ्गतिः, कारणसत्त्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिदुत्पादस्यैवोपगमात्, यावदापादकाभावादत आह। कदाचिदिति। एतत् यद्यपीत्याद्युक्तम्। ? वस्तुतस्तु मूलमित्थमपि योजयितुं पार्यते, अन्यतमत्वस्यावच्छेदकत्वेपि विशेषसामग्र्यन्तरमुच्यते न वा, अन्त्ये प्रागपीति। आद्ये यदेत्यादि। तथा च प्रत्येकमेव जन्यतावच्छेदकं त्रयमिति भावः। प्राक् कुशूलस्थतादशायाम्, अङ्कुरस्योत्पादप्रसङ्ग इत्यर्थः। अपिशब्दस्वरसादाह। पश्चादिति। पश्चात् अङ्कुरोत्पत्तिदशायाम्, बीजस्योत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। अन्यतमत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य स्वातन्त्र्येण फक्किकामवतारयति। अथेति। व्यक्तिस्थानीया इति। यथा दण्डसत्त्वे तद्घटव्य-

(१) जातिभेदप्रयोजकः—पाठः। (२) बीजानुत्पादे—पाठः।
(३) प्रसङ्गोपि बोध्यः—पाठः। (४) बीजत्वेनाङ्कुर—पाठः।
(५) इति तु—पा० २ पु०।

कल्प्यादकरणमित्यायातम्, तत्तत्सहकारिसाहित्ये(१) सति तत्तत्कार्यं प्रति प्रयोजकस्य(२) बीजस्वभावस्य(३) सर्वसाधारणत्वादिति(४) ।

दीधितिः ।

नैतदपि, प्राथमिकबीजानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, अङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि प्रयोजक(त्व)स्य वक्तव्यत्वात्, अन्यतमत्वेन जन्यत्वे मानाभावाच्चेति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

क्रियापादयितुं न शक्यते, तद्वदित्यर्थः । अङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रत्यपीति । तथा च त्वन्मते कार्यमात्रवृत्तेः किञ्चिन्निरूपितकार्यतावच्छेदकत्वानियमरक्षार्थं इतराभावाद्बीजत्वमेव जनकतावच्छेदकं वक्तव्यमिति भावः ॥

कल्पलता ।

कृतमङ्कुरेति(५) । अङ्कुरत्वावच्छिन्नं कार्यं प्रति बीजानां बीजत्वेनैव कारणतेति किं विशिष्य व्यवस्थापनग्रहेण, प्रकारान्तरेणापि परि(६)शेषादिना तथैव पर्यवस्यतीत्यर्थः(७) । बीजत्वेन क्वचित् कार्ये बीजं यदि प्रयोजकं न(८) भवेत् तदा तेन रूपेण तदसत् स्यादिति(९), तच्च(१०) कार्यं परिशेषादङ्कुररूपमेव सेत्स्यतीति प्रघट्टकार्थः । बीजस्वभावत्वमि-

(१) सहकारिसाकल्ये—पाठः । (२) तत्तत्कार्यप्रयोजकस्य—पाठः ।
(३) स्वाभाव्यस्य—पाठः । (४) साधारण्यात्—पाठः ।
(५) किमङ्कुरेति—पुण० पु० पा० । (६) प्रकारान्तरेणापि वि—पुण० पु० पा० ।
(७) पर्यवस्यतीति—पुण० पु० पा० । (८) यदि न प्रयोजकं—पाठः ।
(९) स्यादित्यर्थः—पुण० पु० पा० । (१०) तत्—पाठः । तस्य—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

ति(१)। बीजत्वं किञ्चित्कार्यं प्रति कारणतावच्छेदकं न वेति विकल्पार्थः । न तत्स्वभावमिति । तर्हि बीजत्वं जातिरेव न स्यादित्यर्थः । ननु बीजत्वं मास्तु, अङ्कुरकुर्वद्रूपत्वमेव तथा स्यादित्यत आह । एवं चेति । क्वचिदिति । बीजत्वेन रूपेण बीजानां किञ्चित्कार्यं प्रति जनकत्वाभ्युपगमे सर्वाण्येव(२) बीजानि तथा स्युः, बीजत्वा(३)विशेषादित्यर्थः । वस्तुमात्रमिति । कार्यमात्रमित्यर्थः । यद्वा सर्वं वस्तु क्षणिकमेवेति तदभिप्रायेणोक्तं वस्तुमात्रमिति । एवं सति बीजासमवधाने घटपटाद्यपि न स्यादित्याह । अबीजादिति । ननु बीजाद्बीजमेव कार्यमस्तु, सभागसन्तानस्यैव यथा क्षणिक(४)त्ववादिनाभ्युपगमादित्यत आह । नापीति । तर्हि चरमादपि बीजाद्बीजमेवोत्पद्येत, नाङ्कुरः(५), अङ्कुरस्याप्युत्पादे वा समानदेशताविरोधः, बीजसन्तानानुपरमः, प्राथमिकबीजानुत्पत्तिश्चेति भावः । ननु बीजमङ्कुरो बीजानुभवश्च कार्याणि बीजत्वावच्छिन्नकारणाज्जायन्तामित्यत आह । नापीति । कार्यमिति शेषः । तर्ह्युत्पन्नमात्रादपि बीजादेतानि कार्याणि स्युरित्याह । प्रागपीति । सहकारिसमवधानादिति शेषः(६)। सहकारिसमवधानं शङ्कते । यदेति । अवान्तरेति । अङ्कुरकुर्वद्रूपत्वादीत्यर्थः । आद्य इति ।

(१) प्रघट्टकार्थः । स्वभावत्वमिति—पाठः । (२) सर्वाण्यपि—पुण० पु० पा० ।
(३) बीजत्व—पुण० पु० पा० । (४) समान—कालि० मु० पु० पा० ।
(५) न त्वङ्कुरः—पाठः । (६) सहकारिसमावेशादित्यर्थः—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

बीजत्वेन बीजानि क्वचित् कार्ये प्रयोजकानीति(१) प्रस्तुते जात्यन्तरमतन्त्रमनुपलम्भबाधितं चेति भावः। द्वितीय इति । एवं सत्यङ्कुरमपि प्रति बीजत्वेनैव कारणत्वमायातमिति सिद्धं नः समीहितमित्यर्थः। अङ्कुरं प्रति बीजं बीजत्वेनैव(२) निमित्तकारण(३)-मित्यभिप्रायेणापि प्रकृतसिद्धौ यद्यपि बीजस्येत्या-दिशङ्का कैश्चित्कृतानादेया(४)। समानशीलानामिति। बीजत्वेनैव(५) कारणानामित्यर्थः ॥

अत्रापि प्रयोगः । यद्येन रूपेणार्थक्रियासु नोप-युज्यते न तत् तद्रूपम्, यथा बीजं कुञ्जरत्वेन किञ्चि-दप्यकुर्वन्न कुञ्जरस्वरूपम्, तथा च शाल्यादयः सा-मग्रीप्रविष्टा बीजत्वेनार्थक्रियासु नोपयुज्यन्त इति व्या-

दीधितिः ।

येन रूपेणेति । रूपमिह परेषां जातिमात्रम् । सामग्रीति ।

(१) कार्यप्रयोजकानीति—पुण० पु० पा० ।

(२) बीजत्वेनैव बीजं—पुण० पु० पा० । (३) निमित्त—पुण० पु० पा० ।

(४) भगीरथठक्कुरकृता शङ्कानादेयेत्यर्थः । अत्रैवं भगीरथठक्कुरेणाशङ्क्य समाहितम्—'यद्यपि बीजस्यान्त्यावयवित्वान्नाङ्कुरजनकत्वम्, तदवयवानां च न बीजत्वम्, घटत्ववत्तस्याप्यवयवावयव्यवृत्तित्वात्, तथापि बीजपदं लक्षणया तदवयवपरम्' इति । इयमाशङ्कैव नोपपद्यते, बीजस्यैव परमतेऽङ्कुरकारणत्वोपगमात्तन्मतानुसारेणैवोक्तग्रन्थसङ्गतेः, स्वमतेपि बीजस्याङ्कुरनिमित्तकारणत्वाभ्युपगमेनैवोपपत्तेरुपादानत्वव्यवस्थापनस्यानावश्यकत्वादिति शङ्करमिश्राणामाशयः । दीधितिकृन्मते तु बीजत्वेनाङ्कुरं प्रति कारणत्वाभिधानं परमतानुसारेणैव, स्वमते तु पीलुपाकरीत्यभ्युपगमे बीजारम्भकद्व्यणुकपर्यन्तविनाश एव परमाणावङ्कुररूपादिसजातीयरूपाद्युत्पत्त्या तादृशपरमाणुभ्यो द्व्यणुकादिक्रमेणाङ्कुरोत्पत्त्या बीजारम्भकस्थूलावयवानामङ्कुराजनकत्वात् परमाणुषु च द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजात्यनभ्युपगमात् रूपविशेषादिमद्द्रव्यसामान्यादेवाङ्कुरोत्पादाभ्युपगमस्यावश्यकतया बीजावयवत्वेन हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं ४३ पृष्ठे ११ पङ्क्तौ । (५) बीजत्वेन च—कलि० मु० पु० पा० ।

पकानुपलब्धिः प्रसङ्गहेतुः, तद्रूपताया अर्थक्रियां प्रति योग्यतया व्याप्तत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

दीधितिः ।

यत्किञ्चित्कार्यसामग्रीप्रविष्टाः, कुशूलस्थादय इति यावत् । नोपयुज्यन्ते, परमते । अतिप्रसङ्गात् बीजादेरपि कुञ्जरत्वादिप्रसङ्गात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

ननु कारणतानवच्छेदकातद्व्यावृत्तौ व्यभिचार इत्यत आह । रूपमिहेति । कुशूलस्थादय इति । न च कथं सङ्कोचः कृतः, तेन कुर्वद्रूपशालेरपि बीजत्वेनोपयोगास्वीकारादिति वाच्यम् । विपर्ययानुमाने मूले कुशूलस्थादय इति लिखनात् तस्यैव पक्षत्वं कृतम्, अत्रापि तथा कृतं, प्रसङ्गविपर्यययोरेकपक्षकत्वनियमात् । नोपयुज्यन्त इत्यनन्तरं पूरणमाह । परमत इति ॥

कल्पलता ।

यद्येनेति । यज्जात्यवच्छेदेन यस्य किञ्चित्कार्यं प्रति न कारणता तत् तज्जातीयं (च) न भवति, यथा बीजं न कुञ्जरत्वव(१)दित्यर्थः । त्वया च क्षेत्रपतितानामपि शाल्यादीनां बीजत्वेनाङ्कुरं प्रति कारणता, नाभ्युपगम्यत इति ते बीजजातीया न भवेयुः । यद्यपि गुणानां गुणत्वेन न किञ्चित् प्रति कारणता न च ते न गुणजातीयाः, तथापि परमताभिप्रायेणायं प्रयोगः । व्यापकेति । तज्जात्यवच्छेदेनार्थक्रियाकारित्वं(२) तज्जातीयत्वव्यापकम्, तस्यानुपलब्धिः तद्विपरीतोपलब्धिस्त्वदभ्युपगमेनेत्यर्थः । प्रसङ्गमूलभूतां व्याप्तिमाह । तद्रूपताया इति । अन्यथेति । अन्यथा बीजमपि कुञ्जरजातीयं स्यादित्यर्थः ॥

(१) यथा न बीजं कुञ्जरत्वजातिम—कलि० मु० पु० पा० ।

(२) व्यापकेति । जात्यवच्छेदेनार्थक्रियाकारित्वं—पुण० पु० पा० ।

तद्रूपत्वमेतस्य(१) प्रत्यक्षसिद्धत्वाद(२)शक्यापह्नवमिति चेत्, अस्तु तर्हि विपर्ययः, यद्यद्रूपं तत् तेन रूपेणार्थ(३)क्रियासूपयुज्यते, यथा स्वभावेन सामग्रीनिवेशिनो भावाः, बीजजातीयाश्चैते(४) कुशूलस्थादय इति स्वभावहेतुः, तद्रूपत्वमात्रानुबन्धित्वाद्योग्यतायाः, ततश्चास्ति किञ्चित् कार्यं यत्र बीजत्वेन बीजमुपयुज्यत इति ।

दीधितिः ।

स्वभावेनेति । स्वीयो भावो धर्मो(५) जातिभेदः, परेषां कुर्वद्रूपत्वम्, अस्माकं तु बीजत्वादिकम्, सामान्यतश्च दृष्टान्तता ॥

कल्पलता ।

ननु कुशूलस्थस्यापि बीजजातीयत्वमनुभवसिद्धत्वादशक्यापह्नवमित्याह । तद्रूपत्वमिति । कुशूलस्थं बीजं बीजत्वेनैवार्थक्रियाप्रयोजकम्, बीजत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा कुञ्जर इति व्यतिरेकी । त्वयापि कुर्वद्रूपत्वजातेरङ्कुरप्रयोजकतायामेवं प्रयोक्तव्यमित्याह । यथा स्वभावेनेति । कुर्वद्रूपत्वेनेत्यर्थः । तथाहि, सामग्रीमध्यगतं बीजमङ्कुरकुर्वद्रूपत्वजातीयम्, अङ्कुरप्रयोजकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा शिलाशकलमिति भावः । स्वानुमाने(६) उपनयावयवमाह । बीजजातीयाश्चैत इति(७) । आदिपदात् कृषीवलनीयमानबीज-

(१) तद्रूपत्वमस्य—पाठः । (२) सिद्धम—पाठः । (३) तेनार्थ—पाठः ।
(४) बीजरूपाश्चैते—पाठः । (५) स्वीया भावाः धर्माः—पाठः ।
(६) भावः । अनुमाने—कलि० मु० पु० पा० ।
(७) बीजजातीयं चैतदिति—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

सङ्ग्रहः । यद्वा यद्यद्रूपमिति सामान्यव्याप्तावेव, तन्मते कुर्वद्रूपत्वं(१) दृष्टान्तोऽन्वयेनैव । उपदर्शितव्याप्तौ बीजमाह । तद्रूपत्वेति ॥

बीजानुभव एवासाधारणं कार्यम्, यत्र बीजत्वं प्रयोजकम्, तच्च सर्वस्मादेव बीजाद्भवतीति किमनुपपन्नमिति चेन्न । यौगिकतदनुभवस्य तदन्तरेणाप्युपपत्तेः । लौकिक इति चेत्, सत्यमेतत(२), न त्विदमवश्यं सर्वस्माद्बीजाद्भवति, इन्द्रियादिप्रत्यासत्तेरसदातनत्वात्, असार्वत्रिकत्वाच्च, ततश्च योग्यमपि सहकार्यसन्निधानान्न(३) करोतीत्यर्थसिद्धम् ।

दीधितिः ।

अनुभवः साक्षात्कारः । इन्द्रियेति । प्रत्यासत्तेरित्यस्मन्मते ॥ परमते तथोत्पादविशेषस्य ॥

दीधितिटिप्पणी ।

परमते प्रत्यासत्तेर्न हेतुत्वं, तात्कालिककुर्वद्रूपेन्द्रियमात्रादेव प्रत्यक्षसम्भवात्, अत आह । प्रत्यासत्तेरिति । तथोत्पादेति । कुर्वद्रूपतयोत्पादेत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

तदेवं सामान्यतः सिद्धौ बीजत्वेनाङ्कुरं प्रति प्रयोजकत्वसाधनाय परिशेषमुपक्रममाणः शङ्कते । बीजानुभव एवेति । अनुभवः निर्विकल्पकम् । यो-

(१) कुर्वद्रूपत्व— कलि० मु० पु० पा० ।

(२) इति चेन्न । सत्यमेतत्—कलि० मु० पु० पा० ।

(३) सन्निधेर्न—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

गिनिर्विकल्पकं न विषयजन्यमित्याह । यौगिकेति । लौकिकं तु निर्विकल्पकं न सर्वकार्यमिति(१) शङ्कोत्तराभ्यामाह(२) । लौकिक इति । ननु यद्बीजमिन्द्रियप्रत्यासन्नं तन्निर्विकल्पकं जनयत्येवेत्यत आह । ततश्चेति । तावतापि स्थैर्यसिद्धिरिति भावः ॥

कार्यान्तरमेवातीन्द्रियं सर्वबीजाव्यभिचारि भविष्यतीति चेत्, तन्न तावदुपादेयम्, अमूर्तस्य मूर्तानुपादेयत्वात्, परिदृश्यमानमूर्तघटिततया(३) मूर्तान्तरस्य तद्देशस्यानुपपत्तेः । नापि सहकार्यं, मिथः सहकारिणा-

---

दीधितिः ।

उपादेयमप्यमूर्तं मूर्तं वा । आद्ये, अमूर्तस्येति । एतच्च परमतेन, तेषां रूपाद्यतिरिक्तस्य द्रव्यस्याभावाद्रूपादेरेव मूर्तत्वात् । अन्त्ये(४), परिदृश्येति । परिदृश्यमानम् परेषामुत्तरोत्तरबीजम् । सहकार्यम् उपादानसाहित्येन यत् क्रियते । मिथ

दीधितिटिप्पणी ।

यथाश्रुतस्य सहकार्यपदस्य सहकारिविधया नोत्पद्यते इत्यर्थकतया पूर्वेण सहाभेदः, उपादेयमपीतरकरणेन सहकारिभूतेनात्मनोत्पाद्यत अत आह । सहकार्यमिति । तथा चात्मभिन्नं यत्र यदुपादानं तत्साहित्येन बीजेन क्रियत इत्यर्थः । मिथ इति मूलम्, यदभावप्रयुक्तः कार्याभावः स एव सहकारी, तथा च सहकारिणामुपादानानां व्यभिचारोनुपपन्नः, सहकारिलक्षणासङ्गतेः । ननु

---

(१) न सर्वबीजकार्यमिति—पाठः । (२) शङ्कोत्तराभ्यामिति—पुण० पु० पा० ।
(३) मूर्तप्रतिहततया—पाठः । (४) अन्ते—पाठः ।

मव्यभिचारानुपपत्तेः(१) ।

दीधितिः ।

इति । तथा चोपादानसहकारिणोर्विरहेपि सहकार्युपादानसत्त्वे कार्यस्योत्पादे व्यभिचारात् तयोरकारणत्वम्(२), अनुत्पादे च सिद्धं समर्थस्यापि सहकारिविरहादकरणमिति । न च ध्वंस एव साधारणं कार्यमिति(३), कार्यातिरिक्तस्य तस्य तन्त्रालीकत्वात्, कार्यस्य च विवेचितत्वादिति भावः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

परस्परं व्यभिचारे को दोषोऽत आह । तथा चेति । उपादानेति । यथासङ्ख्यमन्वयि, उपादानविरहे सहकारिसत्त्वे सहकारिविरहे चोपादानसत्त्वे इत्यर्थः । साधारणम् सर्वबीजसाधारणम् । विवेचितत्वादिति । अङ्कुरत्वेन बीजत्वेनेत्यादि प्रत्येकं कार्यतयोक्ते अन्यतमत्वादिना उक्तौ दत्तदोषत्वादित्यर्थः इति ॥

कल्पलता ।

सर्वबीजाव्यभिचारि(४) सर्वबीजजन्यम् उपादेयम् समवेतम् । तन्मते दोषमाह । अमूर्तस्येति । द्रव्यस्येति स्वमते(५) विशेषणम् । परिदृश्यमानो (मूर्तो)ङ्कुरः, तथा चाङ्कुरेण तस्य कार्यस्य समानदेशत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः । ननु तदतीन्द्रियकार्यं प्रति बीजत्वावच्छिन्नं निमित्तकारणमेव स्यादित्यत आह । नापीति । सहकार्यम् सहकारिसमवहितबीजानिमित्तकामित्यर्थः । स्यादेवं यदि बीजेषु सकलेषु(६) सहकारिसमवधान(७)ध्रौव्यं भवेत्, तथा च यदेव बीजं

(१) नुपपत्तिरिति—पुण० पु० पा० । (२) रकरणत्वम्—पाठः ।
(३) साधारणम्—पाठः । (४) व्याभिचारी—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) द्रव्यस्येति भासकं—पाठः । (६) बीजस्य—कलि० मु० पु० पा० ।
(७) समवधानं—कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

तदसमवहितं तस्यैव तत् कार्यं न भवेदित्याह । मिथ इति । अव्यभिचारानुपपत्तेः । (कार्याव्यभिचारानुपपत्तेः) । न हि सर्वेषां(१) सहकारिणामेकं किञ्चित् सार्वत्रिकं(२) कार्यमिति नियमोस्तीत्यर्थः ॥

अपि चैवं सति प्रयोजकस्वभावो नान्वयव्यतिरेकगोचरः, तद्गोचरस्तु न प्रयोजकः, दृश्यं च(३) कार्यजातमदृश्येनैव स्वभावेन क्रियते, दृश्येन त्वदृश्यमेवेति, सोऽयं यो ध्रुवाणीत्यस्य विषयः ।

दीधितिटिप्पणी ।

अथाक्लृप्त(४)कार्यतदुपादानवदुपादानाविनाभावो(५)पि सहकारिणः कल्पयिष्यते तत्राह । अपि चेति ।

'यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते(६) ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥' इति ॥

दीधितिटिप्पणी ।

विना धृत्वैव यो ध्रुवाणीति व्याचष्ट । य इति ॥

कल्पलता ।

अपि चैवमिति । यदि बीजत्वावच्छेदेनैवा(७)तीन्द्रियं कार्यं, यदि च कुर्वद्रूपत्वमतीन्द्रियमङ्कुरकारणतावच्छेदकं न तु बीजत्वमित्यर्थः । कारणतावच्छेदकस्य बीजत्वस्य कार्यतावच्छेदकस्याङ्कुरत्वादेः(८)

(१) सर्वेषामेव—पुण० पु० पा० । (२) सार्वदिकं—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) दृश्यं—पाठः । (४) अथ क्लृप्त—पाठः ।
(५) विनाभावे—पाठः । (६) णि तु सेवते—पाठः ।
(७) वच्छेदेना—पुण० पु० पा० ।
(८) ङ्कुरत्वस्य—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता ।

प्रत्यक्षसिद्धत्वमेव ध्रुवत्वम्, तथा च
'यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च सेवते(१) ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥'
इति सर्वप्रकारिका(२)ऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥

अथवा व्यतिरेकेण प्रयोगः । विवादाध्यासितं बीजं सहकारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं, तदुत्पत्तिनिश्चयविषयीभूतबीजजातीयत्वात्, यत् पुनः सह-

दीधितिः ।

विवादाध्यासितमिति स्वरूपकथनम्, स्थैर्यपक्षे फलोपहितस्यापि प्राक्कार्यवैकल्यात् । अङ्कुरादीत्यादिपदेन सामान्यव्याप्तिः सूचिता । एवं च हेतावपि बीजादीति बोध्यम् । विशेषव्याप्त्यादरे तु आदिपदमनुपादेयम्, हेतौ च तदुत्पत्तिरङ्कुरनिरूपिता वक्तव्या । वैकल्पिकं च भूतान्तबीजपदयोरुपादानम् ।(३) तदुत्पत्तीति । यद्यपि परेषां सहकारिविरहितं

दीधितिटिप्पणी ।

सामान्यहेतौ वैयर्थ्यमाशङ्क्याह । सामान्येति । सामान्यमुखीत्यर्थः । वैयर्थ्यादेतद्द्वयमाह । वैकल्पिकं चेति । ननु भूतान्तहेतुः कुशूलस्थे न सम्भवति, एकहेतुश्चेत् व्यभिचारीत्याशङ्कते । यद्यपीति । तथा चायमर्थः(४), तदुत्पत्तिनि-

(१) णि निषेवते- पुण० पु० पा० ।

(२) सर्वप्रकारा—पुण० पु० पा० ।

(३) रुपादानम् । कार्यवैकल्यं कार्योपधायकत्वाभावः । क्षणिकत्वपक्षे कारणमात्रस्यैव कार्यकालवृत्तित्वेन यावत्सत्त्वमेव कार्याभाववत्त्वात्, शिलादौ सहकारिसाकल्येपि कार्यवैकल्यात् स्वरूपयोग्यत्वविरहप्रयुक्तमेतदिति भावः—पुण० पु० पा० ।

(४) तथा चायसमर्थः—इत्यादर्शपुस्तके २ पु० च पाठः ।

कारिवैकल्यप्रयुक्ताङ्कुरादिकार्यवैकल्यं न भवति न तदेवम्भूतबीजजातीयं, यथा शिलाशकलमिति।

दीधितिः।

न(१) तदुत्पत्तिनिश्चयविषयः, कारणतावच्छेदकरूपेण तत्साजात्यं चासिद्धं, रूपान्तरेण त्वतिप्रसक्तं(२), तथापि तदुत्पत्त्या तन्निश्चायकाव(३)न्वयव्यतिरेकावुपलक्षितौ। नियतान्वयव्यतिरेकितावच्छेदकरूपवत्त्वं तु फलितार्थः। यथेति (। शिलादौ सहकारिसाकल्येपि कार्यवैकल्यात् स्वरूपयोग्यत्वविरहप्रयुक्तमेव तदिति भावः)॥

दीधितिटिप्पणी।

श्चयविषयीभूतो यत इत्यर्थेन शङ्क्यते, तैः कुशूलस्थे तदनङ्गीकारात्। अथ योऽन्वयव्यतिरेकविषयस्तज्जातीयत्वं वक्तव्यमिति चेत्, कया जात्या साजात्यम्। न तावत्कारणतावच्छेदकेन, तैः कुशूलस्थे तदनङ्गीकारात्, जात्यन्तरेण घटादेरप्यस्तीति भावः। फलितार्थ इति। तैर्बीजत्वस्यान्वयव्यतिरेकविषयतावच्छेदकत्वस्वीकारात्(४)। ननु शिलादौ कार्यवैकल्यमुभयसिद्धम्, तच्च कथं सहकारिवैकल्यप्रत्युक्तं न भवतीत्यत आह। सहकारिसाकल्येति॥

कल्पलता।

सोऽयं वादी प्रघट्टकार्थी(५) वा प्रथमप्रघट्टकार्थमेव सिंहावलोकितन्यायेन व्यतिरेकमुखेन प्रयोगमारोप्य दर्शयति। अथवेति। पूर्वतन(६)प्रयोगापेक्षयैव विकल्पः। विवादाध्यासितमिति(७) क्षेत्रपतितबीजे(८) भागबाधवारणार्थम्, सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां कुशूलस्थस्य विवादाध्यासितत्वात्। सहकारी-

(१) विरहितं—पाठः। (२) त्वव्यभिचारि—पाठः। (३) तन्निश्चयाभावा—पाठः।
(४) वच्छेदकत्वाङ्गीकारात्—पा० २ पु०। (५) प्रघट्टकार्थो—पुण० पु० पा०।
(६) पूर्व-पाठः। पूर्वतर—पुण० पु० पा०। (७) बीज—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता ।

ति । सहकारिवैकल्यप्रयुक्तमङ्कुरादि(रूप)कार्यवैकल्यं यस्येति बहुव्रीहिः, प्रयुक्तं परिपालितं तदुत्तर(१)-कालसम्बद्धी(२)कृतं कार्यवैकल्यं कार्यप्रागभावः, दण्डादीनामपि निमित्तकारणानां कथञ्चित् कार्य-प्रागभावनिरूपणात् । साध्येऽङ्कुरपदप्रक्षेपात् साधनेऽपि बीजजातीयत्वादित्युक्तम् । सामान्यव्याप्तौ तु नोभयत्रापि विशेषोपादानम् । तदुत्पत्तिनिश्चयः कार्य-कारणभावनिश्चयः । पुनःपदं च स्फुटार्थम् ॥

न च किमुक्तसाध्यव्यावृत्तेरुक्तसाधनव्यावृत्तिरुदा-हृतात् किं वा परम्परयापि तथाविध(३)प्रसवसामर्थ्य(४)-विरहादिति(५) व्यतिरेकसन्देह इति वाच्यम् ।

दीधितिः ।

उदाहृतात् शिलाशकलात् । किं वेति । तथा चोक्तसाध्या-सत्त्वेपि साक्षात्परम्परया वा अङ्कुरप्रसवसमर्थे बीजत्वसत्त्वं न विरुद्ध्येत(६) इति हेतोर्व्यतिरेकस्य(७) विपक्षव्यावृत्तत्वस्य

दीधितिटिप्पणी ।

तथा चेति । उक्तहेत्वभावे उक्तसाध्याभावप्रयुक्तत्वं यदि स्या-त्तदा प्रयोजकसत्वे प्रयुक्तसत्त्वस्यावश्यकतया हेतुरव्यभिचारी स्यात् । यदि च न प्रयुक्तत्वं, तदा तत्सत्त्वे तदनावश्यकतया व्य-भिचारसन्देहः स्यादित्यर्थः । विपक्षे बाधकाभावात । इति कृत्वा ?॥

(१) तं उत्तर--पुण० पु० पा० । (२) सम्बद्धं—पुण० पु० पा० ।

(३) तथाभूत—पाठः । तथाविधकार्य-पुण० पु० पा० ।

(४) सामर्थ्यस्य—पाठः ।

(५) तथा च साध्यव्यतिरेको न साधनव्यतिरेकप्रयोजक इति न साधनस्य साध्यव्याप्यत्व-मिति भावः । विरहात्साधनव्यावृत्तिरित्यन्वयः ।

(६) अङ्कुरप्रसवसमर्थबीजत्वं विरुध्यते—पा० २ पु० ।

(७) हेतौ व्यतिरेकस्य—पाठः ।

प्रागेव शङ्काबीजस्य निराकृतत्वादिति(१)।

दीधितिः।

सन्देह इति। प्रागेव बीजत्वस्याङ्कुरप्रयोजकत्वव्यवस्थापनेनेति(२)॥

कल्पलता।

उदाहृतत्वादिति। शिलाशकलादित्यर्थः। बीजं परम्परयापि कुर्वद्रूपं बीजं जनयति, न तु शिलाशकलं. तथा च व्यतिरेकसन्देहः व्यतिरेकव्याप्तिसन्देह इत्यर्थः, अन्यथासिद्धेरिति भावः॥

स्यादेतत्। माभूत् सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः(३), अस्तु बीजत्वमेव प्रयोजकं, भवतु

दीधितिः।

स्यादेतत्, बीजत्वमतद्व्यावृत्तिरूपं व्यावृत्तित्वादेवासत्, न चासतः सता स्वलक्षणेन समं सम्बन्धः सम्भवति, न च कारणेनासम्बद्धं कारणतावच्छेदकं नाम(४)। अथैवं कुर्वद्रूपत्वमपि तादृशं कथं कारणतावच्छेदकं, कुशश्चानुरोधात् कल्पनीयमङ्कुरत्वादिरप्यलीकत्वात्, तत्तद्व्यक्ति(५)विश्रान्ते च कार्यकारणभावे लोकयात्राविलोपप्रसङ्ग(६)श्चेति चेत्सत्यम्, स्वकारणसामर्थ्यादिति-

दीधितिटिप्पणी।

तादृशम् अतद्व्यावृत्तिरूपम्, तन्मते अनेकवृत्तिधर्ममात्रस्यैवातद्व्यावृत्तित्वात्। ननु तत्तद्व्यक्तिसमवेतमेव कुर्वद्रूपत्वमत आह। तत्तदिति। स्वकारणसामर्थ्यादिति। बीजात्पन्नबीजेन हि कथं बीजमेव जन्यते न

(१) निराकृतत्वात्—पाठः। (२) व्यवस्थापनेन भाति—कलि० मु० पु० पा०।

(३) धर्माध्यासः—पाठः। (४) सम्बद्धकारणतावच्छेदकं वा -पाठः।

(५) सत्तद्व्यक्ति-पाठः। तत्तत्कार्य-पुण० पु० पा०।

(६) एकस्मिन् बीजे यत्किञ्चिदङ्कुरजनकत्वं गृहीत्वा पश्चाद्बीजान्तरादपि चाङ्कुरोत्पत्तिमवलोकयतो बीजत्वावच्छिन्नस्याङ्कुरत्वावच्छिन्नजनकत्वग्रहो भवति, तादृशग्रहाधीना च बीजसामान्येऽङ्कुरार्थिनः प्रवृत्तिर्भवतीति सर्वसिद्धम्, तथाविधप्रवृत्तिरूपाया लोकयात्राया विलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः।

च(१) सहकारिसमवधाने सति(२) कर्तृस्वभावत्वं भावस्य, तथा च तदसन्निधानेऽकरणमप्युपपद्यताम्, तथापि तज्जातीयमात्र एवेयं व्यवस्था, न त्वेकस्यां व्यक्तौ, करणाकरणलक्षण(३)विरुद्धधर्मसंसर्गस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तत्र दुर्वारत्वादिति चेन्न,(४)विरोधस्वरूपानवधारणात(५)।

दीधितिः।

शयासादितस्वभावविशेष एवोत्पद्यमानः क्षणिको भाव(६)स्तत्तत्कार्यं(७) कुर्वाणः कुर्वद्रूप इत्यभिधीयते, क्षणिकत्वं च भावानां करणाकरणत्व(८)लक्षणविरुद्धधर्माध्यासात्, लौकिकस्तु व्यवहारोऽनादिविकल्पवासनावशात् कल्पितैरेवानुगतरूपैः कार्यकारणभावस्यापि(९) कल्पनादिति चेन्नैवम्, तादृशविरुद्धधर्माध्यासस्य निरसनीयत्वात्, अपाकरणीयत्वाच्च विधिरूपतया प्रतिभासमानेषु सामान्यादिषु बाधकानामिति। इयम् सहकारिणां लाभे करणमलाभे चाकरणमिति व्यवस्था॥

दीधितिटिप्पणी।

घटादिरतः स्वकारणेनेति। स्वकारणेन बीजेन बीज एव जनितोऽतः स्वयमपि तथेत्यर्थः। क्षणिकत्वसिद्धयैव तव सर्वाभिमतं स्यात्(१०), तदेव तु नास्तीत्याह। नैवमिति। अपाकरणीयत्वाच्चेति परान्वयि। बाधकानाम् अतद्व्यावृत्तित्वसाधकरूपाणाम्। इदमः पूर्वोक्तद्वयपरार्थेन द्विवचननपुंसकतापत्तिः, अतस्तदर्थमित्यन्तर्भावेणाह। इयमिति॥

(१) भवतु वा—इति शङ्करमिश्रसम्मतः पाठः। (२) समवधाने—पाठः।
(३) करणाकरण—पाठः। (४) चेन्नैवम्–पुण० पु० पा०।
(५) पानवबोधात्—पाठः। पापरिज्ञानात्—पुण० पु० पा०।
(६) क्षणिकोऽभाव–कलि० मु० पु० पा०। (७) स्तत्कार्य–पाठः।
(८) करणाकरण–पाठः। (९) कार्यकारणरूपस्यापि–पाठः। कार्यकारणभावस्य–पाठः।
(१०) वार्सभिमसग्रहे—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

कल्पलता ।

वक्ष्यमाणप्रघट्टकार्थादुक्तप्रघट्टकत्रयस्यार्थं विवेक्तुं तत्तयार्थानुवादपूर्वकं प्रघट्टकान्तरमवतारयति । स्यादेतदिति । माभूदिति । कुशूलस्थस्यापि बीजत्वेन सामर्थ्यस्यैव साधनादिति भावः । अस्त्विति । तथा च कुशूलस्थस्यापि सामर्थ्यमेवेति भावः । कुर्वद्रूपत्वाकुर्वद्रूपत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोऽपि नास्तीति (वा) भावः । भवतु वेति । तथा च क्षेपकारित्वाक्षेपकारित्वलक्षणोऽपि न विरुद्धधर्माध्यास इति भावः । क्रमोऽत्र न विवक्षितः, तथा च(१) पूर्वसाधितार्थानु(२)वादमात्रमेतदिति व्युत्क्रमाभिधानदोषो नात्र । कर्तृस्वभावत्वम् जनकस्वभावत्वम् । तथापीति । बीजत्वजात्यवच्छिन्नं किञ्चिज्जनयति, (किञ्चिन्न जनयति,) तत्र सहकारिलाभालाभौ तन्त्रमास्ताम्(३), न त्वेकैकव्यक्तिः कदाचिज्जनिका कदाचिदजनिकेति व्यवस्था सहकारिलाभालाभतन्त्रेत्यर्थः । यद्यपि पूर्वमपि व्यक्तिमेवादाय सामर्थ्यासामर्थ्यादिकं चिन्तितं, क्षणभङ्गानुकूलत्वात्, तथापि व्यक्तेरेकस्याः फलोपधानानुपधानलक्षणविरुद्धधर्माध्यासः प्रत्यक्ष(४)त्वाद्दुरपह्नव इ(५)त्यभिप्रायेण शङ्केत्यपौनरुक्त्यम् ॥

(१) विवक्षितः, किं तु—पुण० पु० पा० ।
(२) साधितार्थवि—पुण० पु० पा० ।
(३) तन्त्रं च मास्ताम्—पाठः । तन्त्रम्–कालि० मु० पु० पा० ।
(४) प्रत्यक्षासिद्ध—पुण० पु० पा० । (५) दुरपन्हवते–पुण० पु० पा० ।

स खलु धर्मयोः परस्पराभावरूपत्वं वा स्यात्, नित्यत्वानित्यत्ववत्, धर्मिणि तदापादकत्वं वा, शीतोष्णत्ववत्, तद्वत्ता वा, दण्डित्वकुण्डलित्ववत्(१)।

दीधितिः।

सः विरोधः। इह नित्यत्वानित्यत्वे ध्वंसाप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वे। तस्य परस्परविरहस्यापादकत्वं तद्व्याप्यतया। तद्वत्ता परस्परभेदवत्ता, अभावत्वेन भेदस्याप्यभावपदस्मारितत्वेन तदा परामर्शसम्भवात्। तद्वत्ता परस्परं परस्परात्यन्ताभाववत्ता, दण्डित्वे न कुण्डलित्वं कुण्डलित्वे न दण्डित्वमित्यन्ये॥

दीधितिटिप्पणी।

स इत्यनेनाव्यवहितोक्तस्वरूपशब्दपरामर्शे नपुंसकता स्यादतः स इति। ध्वंसाप्रतियोगित्वविशिष्टप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वस्य निवेशे एतदभावो ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं च, तथा च धर्मयोरिति द्विवचनमसङ्गतम्, एवं परस्परविरहरूपत्वमित्यप्यसङ्गतम्, ध्वंसप्रतियोगित्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावानात्मकत्वान्नित्यत्वस्येत्यत आह। इहेति। प्रागभावप्रतियोगित्वं तु न निवेशितम्, प्रागभावस्य सर्वासम्मतत्वात्। भेदस्य पूर्वानुक्तत्वेन परामर्शासम्भवादाह। अभावत्वेनेति। करणेऽकरणात्यन्ताभावासत्त्वात् प्रकृतासङ्गतिरन्य इत्यत्रास्वरसः॥

कल्पलता।

स खल्विति। धर्मयोः करणाकरणयोः परस्परविरहरूपत्वमित्यर्थः। नित्यत्वानित्यत्ववदिति। यद्यपि ध्वंसावच्छिन्नसत्त्वमनित्यत्वम्(२), न तु नित्यत्वाभाव एव, तथापि नञर्थसम्बन्धासम्बन्धमात्रविवक्षयैवैतद्द्रष्टव्यम्। तदापादकत्वमिति। परस्परवि-

(१) कुण्डलित्ववदिति—पुण० पु० पा०। (२) वच्छिन्नसत्ताऽनित्यत्वम्-पाठः।

कल्पलता ।

रहापादकत्वम् । तच्च परस्परविरहव्याप्यतया निर्वहति, यथा शैत्यं जले औष्ण्याभावमाक्षिपति, औष्ण्यं च तेजसि शैत्याभावमित्यर्थः । (तद्वत्ता वेति ।) धर्मयोः परस्परभेदमात्रं वा विरोध इत्यर्थः ॥

न प्रथमः, निर्विशेषणस्यासिद्धेः(१), यावत्सत्त्वं कि-

दीधितिः ।

निर्विशेषणस्य कार्यविशेषानियन्त्रितस्याकरणस्य, वस्तुनि क्षणभङ्गवादिनां, असिद्धेः विरोधस्य अ(२)सिद्धत्वात् , यावत्सत्त्वं, किञ्चित्करणात् किञ्चित्करणाभ्युपगमात्, अस्माकं तु तत्सिद्धावपि कालभेदादेव न विरोध इति भावः । यत्त्वस्माकमपि यावत्सत्त्वं संयोगादि(३)जननसम्भवादिति। तदसत् । कदाचिदवयविनस्तथात्वसम्भावनायामपि गुणकर्मणोर्नित्यमात्रस्य च तदसम्भवात् । प्रक्रान्तत्वाद्बीजमात्रमधिकृत्येदमित्यपि कश्चित् ।

दीधितिटिप्पणी ।

व्याख्यानमपि करोति । निर्विशेषणस्येति । कार्यविशेषेति । सामान्यतोऽकरणमात्रस्येत्यर्थः । स्वमतेऽसिद्धिरेवात्यतः, क्षणेति । असिद्धेः अप्रसिद्धेः । स्वमतेऽनुक्तौ न्यूनता स्यादत आह । अस्माकमिति । तत्सिद्धावपि निर्विशेषणाकरणप्रसिद्धावपि । नित्यमात्रस्येति । महाप्रलयावच्छेदेन नित्यस्य जनकत्वासम्भवात् । बीजमात्रेत्यादौ हेतुः, प्रक्रान्तत्वादिति । तथा चास्माकं मतेपि बीजे सदैव परमाण्वादिसंयोगजननसम्भवान्निर्विशेषणाकरणस्य बीजेऽप्रसिद्धेरिति भावः । मूले सविशेषणेत्यस्य कार्यविशेषितस्येत्यर्थकतया विरोधसिद्धावपीत्यसङ्गतम्, कालामिश्रितस्य तस्यैकधर्मिण्यङ्गीकारादतः

(१) असिद्धत्वात—फलि० मु० पु० पा० । (२) विरोधस्य अप्र·पा०२ पु० ।
(३) यावत्संयोगादि–पाठः ।

ञ्चित्करणात् । सविशेषणस्य तु(१) विरोधसिद्धाव-प्यध्यासानुपपत्तेः । यदा यदकरणं हि तदा तत्करण-स्याभावो न त्वन्यदा तत्करणस्य, न चैतयो(२)रेकध-

दीधितिः ।

तत्कार्यकरणस्य तदभावस्य च परस्परविरहरूपत्वेऽपि स्वरूपतो न विरोधः, एकस्मिन् कालेऽङ्कुरकरणाकरणयोः समर्थबीजक्षण-शिलाशकलात्मकदेशभेदेनेव एकस्मिन् धर्मिणि कालभेदेन वृत्ते-रनुभवसिद्धतया दुरपह्नवत्वात्, किन्त्वेककालावच्छेदेन, न चैक-कालावच्छिन्नं तदुभयमेकत्राभ्युपगच्छाम इत्याह, सविशेषणस्ये-त्यादिना । सविशेषणस्य कार्यविशेषविशेषितस्य एककालाव-च्छेदेन विरोधसिद्धावपि अध्यासस्य एकधर्मि(३)समावेशस्या-नुपपत्तेः, अनभ्युपगमात् । यदा हि यत्र यत्कार्याकरणं तदा तत्कार्यकरणस्य तत्राभावः तद्धर्मिवृत्तित्वाभावः, न त्वन्यदा तत्कार्यकरणस्य तद्धर्मिवृत्तित्वाभावः, न चैतयोरेककालावच्छि-

दीधितिटिप्पणी ।

कालमिश्रणेन भावं पूरयति । तत्कार्यकरणस्येत्यादि । मूले, अध्या-सेति । एतादृशविरुद्धधर्माध्यासस्य त्वन्मतेऽप्यनुपपत्तेरित्यर्थः । उप-वर्णितभावार्थस्यैव किञ्चित्पूरणेन पदतो लाभं दर्शयति । सविशेष-णस्येति । इदमध्यासस्येत्यनेनाप्यन्वयि । अनुपपत्तौ हेतुः, अनभ्यु-पगमात् । यदा हीति(४)मूले यदेत्यस्यानुयोगिनि दाने यदा यत्र यद्-करणं तदा तत्र तत्करणस्याभाव इत्यर्थकतायां साध्याविशेषः । अथ प्रतियोगिनि यदेत्यस्य दानम्, तथा च यत्र यत्कालीन-करणस्याभावः तत्र तत्कालीनकरणस्याभावः, यत्तदर्थयोर्भेदादेव साध्यभेद इति चेत, तदा न त्वन्यदेत्यसङ्गतम्, तत्रान्यकालीन-तत्करणाभावस्यासम्भवात्, करणसामान्याभावकाल एव तत्स-

(१) सविशेषणस्य च—पाठः । (२) न चानयोः—पाठः ।
(३) एकत्र-पाठः । (४) यदा हि यदकरणमिति मूलपाठाभिप्रायेणेदम् ।

र्मिसमावेशमातिष्ठामहे।

दीधितिः।

न्नतत्कार्यकरणाकरणयोरिति(१)॥

दीधितिटिप्पणी।

म्भवात्, एवं प्रकृतासिद्धिश्च, करणप्रतिक्षेपकत्वालब्धेः, संयोगतदभावन्यायेनापि सम्भवात्, अतो वृत्तित्वाभावकथनपरतयाह। यदेत्यादि। इतिः वाक्यसमाप्तौ। अन्यथा(२) न चैतयोरित्यस्यागृह्णद्व्याख्याऽसङ्गतेः॥

कल्पलता।

निर्विशेषणस्येति। अकरणत्वमात्रस्य बीजव्यक्तावसिद्धेः। तदेवाह। यावदिति। अन्ततः संयोगादेरपि(३) जननादित्यर्थः। सविशेषणस्येति। यदा तदेति विशेषणसहितस्येत्यर्थः। तदेवाह। यदेति। अनयोर्विरोधसम्भवेऽप्यध्यासो नास्तीत्याह। न चेति। न हि यद्बीजं यदैवाङ्कुरं करोति तदैव न करोतीत्यभ्युपगच्छाम इत्यर्थः॥

न द्वितीयः, भावाभावव्यतिरिक्तयोः करणाकरण-

दीधितिः।

भावाभावेति। अभेदे आक्षेप्याक्षेपकभावानुपपत्तेरिति

दीधितिटिप्पणी।

असिद्धेः को दोष आगत इत्याह। अभेदेति। सहकारिपर्यन्तस्य

(१) करणाकरणयोः-पाठः। परन्तु टिप्पणीकृतामनभिमतः, तत्र इतिशब्दस्यापि व्याख्यानदर्शनात्।

(२) अन्यथा, इतिशब्दस्य मूलस्थप्रतीकधारणार्थकत्वे, न चैतयोरित्यस्यागृण्हद्व्याख्याऽसङ्गतेः, इतिशब्दघटितप्रतीकमघृत्वैव न चैतयोरितिमूलोपरि क्रियमाणाया न चैतयोरित्यादिकाया दीधितिव्याख्याया असङ्गत्यापत्तेरित्यर्थः। (३) संयोगादीनामपि-पुण० पु० पा०।

योरसिद्धेः, व्यापारापरव्यपदेशसहकारिभावाभावौ हि करणाकरणे कार्यभावाभावौ वेति(१)। अतिरेकसिद्धावपि स्वकाल एव स्वाभावप्रतिक्षेपवत् अकरणभावमाक्षिपेत् करणं न त्वन्यदा। न हि यो यदा नास्ति स तदा स्वाभावं प्रति क्षेप्तुमर्ह(ती)ति, विरोध्य-भावं वा आक्षेप्तुम्(२)। तथा(३) सति न कदापि तन्न स्यात् न वा(४) कदापि तद्विरोधी भवेदिति ना-

दीधीतिः।

भावः। व्यापारापरव्यपदेशः सहकारी(५) चरमो व्यापारः। हि यस्मात्। एतावेतौ वा परस्परविरहरूपावेव करणाकरणे। करणाभावातिरिक्ताकरणाभ्युपगमेपि दोषमाह। अतिरेकेति। अन्यदा स्वानधिकरणकाले। प्रति क्षेप्तुम् प्रतिक्षेपात्मीभवितुम्(६), अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात्। विरोध्यभावम् विरो-धिनोऽभावम्। तथा सतीति। स्वासत्त्वकालेऽपि स्वाभावप्रति-क्षेपे तदापि तदभावो न स्यात्, स एव स्यात्, स्वासत्त्वकाले-ऽपि च स्वविरोधिनोऽभावाक्षेपे तदानीमपि तद्विरोधी न स्या-

दीधितिटिप्पणी।

विग्रहवाक्यप्रदर्शनपूर्वकमर्थमाह। व्यापारेति। एतत्पङ्क्त्यर्थमाह। हीति। यस्मात् सहकारिभावाभावौ कार्यभावाभावौ वा करणाकरणे अतः कारणाद्भावाभावव्यतिरिक्तयोस्तयोरसिद्धिरित्यर्थः। प्रतिक्षे-पात्मीभवितुमिति। न चैवं स्वाभावमित्यस्य कर्मतानुपपत्तिः, तदा प्रतीत्यस्य कर्मप्रवचनीयार्थकत्वात्। सङ्क्षिप्य पङ्क्तिद्वयस्यार्थमाह। तथा सतीति। तत्पदेन यच्छब्दोपन्यस्तस्यैव विषयीकर्तुमुचि-तत्वादाह। स एवेति। ननु स्वाधिकरणे तदभावस्याक्षेपे स्वा-

(१) वा—पाठः। (२) विरोध्यभावं चाक्षेप्तुम्—पाठः।
(३) तथा च—पाठः। (४) न च—पुण० पु० पा०। (५) व्यपदेशसहकारी—पा०पु०२।
(६) प्रतिक्षेपार्थीभवितुम्—पाठः। प्रतिक्षेपात्मीभवितुमित्यर्थः—पुण० पु० पा०।

सतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत(१) इत्याया-
तम्, न वा विरोधः(२)।

दीधितिः।

दित्यर्थः। न वेति(३)। स्वासत्त्वकालेऽपि विरोधिनोऽभावाक्षेपे तुल्यन्यायतया स्वानाधिकरणदेशेऽपि तथात्वे सर्वदा सर्वत्र तस्यासत्त्वेन विरोध एव न सिद्ध्येदित्यर्थः (४)॥

दीधितिटिप्पणी।

नधिकरणे तस्य सत्त्वेन विरोधोऽस्त्येवात आह। स्वेति। तुल्यन्यायतयेति। स्वावृत्तिकाल इव स्वावृत्तिदेशेऽपि प्रतिक्षेपस्यौचित्यान्न्यायस्य तुल्यत्वम्। तस्य विरोधिनः॥

कल्पलता।

भावाभावेति। परस्परविरहव्याप्यत्वं वि(रो)धिरूपयोः सम्भवत्यपि, प्रकृते करणाकरणयोर्न तादृशत्वमित्यर्थः। व्यापारापरेति। अन्त्यतन्तु(५)संयोगादिचरमसामग्रीनिवेशित(६)सहकारिभावाभावौ फलोपधानानुपधाने वा करणाकरणे(७) परस्परविरहात्मनी एव, न तु परस्परविरहव्याप्ये इत्यर्थः। अभ्युपगम्याह। अतिरेकेति। यथा घटः स्वावच्छिन्न एव काले स्वाभावं प्रतिक्षिपति न तु स्वानवच्छिन्नेऽपि काले, तथा करणमपि स्वावच्छिन्न एव काले स्वविरोधिनोऽकरणस्याभावमाक्षिपेत्, न तु स्वानवच्छिन्नेऽपि काले, न हि नैल्यं स्वाकालेऽपि रक्तत्वाभावमा-

(१) नासतो विद्यते भाव—पुण० पु० पा०। (२) न चाविरोधः—पाठः।
(३) न चेति-पा० २ पु०। (४) विरोध एव न स्यादित्यर्थः—पाठः।
(५) अन्यतन्त्र-कलि० मु० पु० पा०। (६) निवेश-पुण० पु० पा०।
(७) कारणाकारणे—कलि० मु० पु० पा०।

कल्पलता।

क्षिपति, तथा सत्यामश्यामो घटः पाके सत्यपि रक्तो न स्यादित्यर्थः। दृष्टान्तमुपपादयति। न हीति। प्रति क्षेप्तुमर्हति प्रतिक्षेपात्मा भवति। दार्ष्टान्तिकमाह। विरोधीति। उभयत्र विपक्षे दण्डमाह। तथा सतीति। स्वानवच्छिन्नेऽपि काले यदि स्वाभावं प्रतिक्षिपेत तदा यदा न स्यात् तदैव स्यादित्यायातं, यदा स्वयं न स्यात् तदा तद्विरोध्यपि न स्यादिति स्वयमेव स्यादिति विचित्रो विरोध इत्यर्थः। ततः किमित्यत आह। नासत इति। तथा च क्षणिकत्वसाधने प्रवृत्तस्य तव नित्यत्वमेव भावानां पर्यवसितमिति भावः। न वेति। स्वाभावकाले स्वविरोधिकाले॥

नन्वेवं सति परिमाणभेदोऽपि कालभेदेन न विरुद्ध्येत, तत्राप्येवं वक्तुं सुकरत्वात्। न। बाधकबलेन तत्र कालभेदस्य विवक्षितत्वात्, तथाहि, नारब्धद्रव्यै-

दीधितिः।

आरब्धद्रव्यैः आरब्धद्रव्यवद्भिः। एकदेति फलतः समान-

दीधितिटिप्पणी।

अल्पपरिमाणचैत्रादेः कालभेदेन बहुपरिमाणोपलम्भस्थले फक्किका मूले, नन्वेवमिति। आरब्धद्रव्यैरपि द्रव्यनाशानन्तरं द्रव्यान्तरारम्भाभ्युपगमादसङ्गतिरतः, आरब्धद्रव्यवद्भिरिति। मतुप् वर्तमानत्वे। अन्यथा समवायेनोक्तौ आरब्धपदवैयर्थ्यापत्तेः। विरोध एककालीन(२)समानदेशत्वस्यैककालीनत्वनिबन्धनमत आह। फलत

(१) विरुद्ध्येते—कलि० मु० पु० पा०।
(२) एककालीनत्वं—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

रेव द्रव्यावयवैर्द्रव्यान्तरमारभ्यते, मूर्तत्वसमानदेशत्वयोरेकदा विरोधात्, तथा चारम्भपक्षे पूर्वद्रव्यनिवृत्तिः, अनिवृत्तावनारम्भ इति(१), तत्र निवृत्तावाश्रयभेदादेव

दीधितिः ।

देशत्वविशेषणम्, तथा च एककालावच्छेदेन मूर्त्तान्तरेण सममेकधर्मिसमवेतत्वमर्थः । न चैकतन्तुकपटे अंशुसंयोगानामेवासमवायिकारणत्वात् कार्यैकार्थसमवेतस्यैव संयोगस्य द्रव्यासमवायिकारणत्वात् पटस्याप्यंशुदेशत्वमिति वाच्यम् । तन्तुत्वेन पटसमवायिकारणत्वादंशूनां तथात्वायोगात्, वेमाद्यभिघातेन महातन्तुविनाश एव खण्डतन्तुभ्यः पटोत्पादात्, अन्यथा तु पटसंस्थानसारूप्याद्भ्रान्त एव पट(२)प्रत्ययः। अवयवान्तरावच्छेदेनावयविसंयोगोऽवयवे न विरुध्यते, शिरसि शरीरसंयुक्तः पाणिरिति प्रत्ययात्, तथा चांश्वन्तरावच्छेदेन तन्तुसंयोगोऽसमवायी,समवायी तन्तुरेव पटस्येत्यपि केचित्(३)। अनारम्भ इति। पूर्वद्रव्यसत्त्व एव द्रव्यान्तरोत्पत्तौ युगपत्तादृशद्रव्यद्वयोपलम्भा-

दीधितिटिप्पणी ।

इति । पटस्यांशुदेशत्वे हेतुः, कार्यैकार्थेति । तथा चांशुतन्त्वोर्मूर्तयोः कथं समानदेशत्वमिति भावः । तन्तुत्वेनेति । अत्र व्यभिचारापन्नानामंशूनां न तथात्वमिति भावः । नन्वेवं कथमेकतन्तोः पट इत्यत आह । वेमेति। अन्यथा यदि वेमाभिघातेन महातन्तोरनाशः स्यात् । एकतन्तुकं पटमङ्गीकृत्य तन्तुत्वेन कारणताया अपि रक्षकस्य मतमाह । अवयवान्तरेति । अनेन च समवायिकारणमात्रावृत्तेरपि संयोगस्य समवायित्वमङ्गीक्रियत इति भावः । अनिवृत्तावप्यारम्भे स्वयमपि दोषान्तरं ददाति । पूर्वद्रव्यसत्त्व इत्यादि ।

(१) रम्भः -पाठः। (२) पर—कलि० मु० पु० पा० । (३) त्यपि काश्चित्-पाठः ।

परिमाणभेदः, अनिवृत्तौ संयोगिद्रव्यान्तरानुपचये क्व परिमाणभेदोपलम्भो(१) यो विरोधमात्रहेतुः, तदुपचये तु(२) क्व परिमाणान्तरोत्पत्तिः, आश्रयानुपपत्तेः(३), अत एव स्थौल्यातिशयप्रत्ययोऽपि(४) तत्र भ्रान्तः, तस्मात् कालभेदेनापि न परिमाणभेद एकस्मिन् धर्मिण्युपसंहर्तुं शक्यत इत्यादि पदार्थचिन्ताचतुरैः सह विवेचनीयम्(५)।

दीधितिः ।

पत्तिः, उत्तरद्रव्य एव परिमाणान्तरोत्पत्तौ क्वैकधर्मिसमावेशः, पूर्वद्रव्य एव च परिमाणान्तरोत्पत्तौ द्रव्यान्तरोत्पादाभ्युपगमवैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एतेनारभ्यारम्भकवादानुसरणमपि प्रत्युक्तम् । आश्रयानुपपत्तेरिति । न चावस्थितद्रव्य एव संयोगिद्रव्योपचयात् पूर्वपरिमाणनाशः परिमाणान्तरोत्पादश्च स्यादिति वाच्यम् । परिमाणस्याश्रयनाशैकनाश्यत्वात्, अवयवमात्रसंयोगविशेष(६)बहुत्वादेरेवावयविपरिमाणोत्पादकत्वाच्च । अन्यथा धरण्यादिपतितमृत्पिण्डादेरवयवान्तरसंयुक्तावयवस्य च पूर्वपरि-

दीधितिटिप्पणी ।

संयोगिद्रव्यान्तरानुपचय इति मूलम्, एतन्मते इतरसंयोगिद्रव्योपचये सति सङ्घर्षणात् पूर्वद्रव्यासमवायिकारणसंयोगनाशोऽवश्यं भवति, नियमबलात, पूर्वद्रव्यानिवृत्तिस्थले उपचय एव न भवतीत्यर्थः । आश्रयानुपपत्तेरिति मूलम्, तथा च तदर्थमाश्रयान्तरमवश्यं कल्पनीयमिति भावः । तन्नियममनङ्गीकृत्य स्वयं देशयति । न चेति । आश्रयनाशैकेति । अन्यथा नानाकार्यकारणभावकल्पना स्यादिति भावः । अन्यथा द्रव्योपचये परिमाणनाशे । सर्वत्रैवाह । अवयवान्तरेति । अवयवान्तरेण संयुक्तस्यावयवस्य

(१) लम्भेपि—पाठः । (३) आश्रयानुत्पत्तेः—कलि० मु० पु०. पुण० पु० पा० ।
(२) तदुपचयेऽपि च —पाठः । (४) तिशयोपि— पाठः । (५) सह चिन्तनीयम्—पाठः ।
(६) अवयवसंयोग-पा० २ पु० ।

दीधितिः ।

माणनाशः प्रकृष्टतरपरिमाणान्तरोत्पादश्च स्यादिति भावः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

परिमाणनाशादिः स्यादित्यर्थः, आरम्भकतया संयोगित्वरूपोपचयस्यावश्यकत्वात् ॥

कल्पलता ।

एवं सति दीर्घत्वह्रस्वत्वे अपि परिमाणे कालभेदेन विरुद्धे न स्याताम्, तथा च कालादिप्रत्यभिज्ञापि प्रमैव स्यादित्याह । नन्वेवमिति । एवमिति (१)। स्वकाल एव स्वविरोधिपरिमाणं प्रतिक्षिपेत् न तु स्वाकालेऽपीति वक्तुं सुकरत्वादित्यर्थः । तन्न(२), भिन्नकालयोरपि परिमाणयोरेकत्र धर्मिणि विरोधस्य प्रमाणसिद्धत्वादित्याह । नेति । तत्र परिमाणभेदो द्रव्यनाशे सत्येव भवेन्न तु पूर्वद्रव्ये सतीति तथाहीत्यादिना विवेचनीयमित्यन्तेनोपपादयति । तथाहीति । अविनष्ट एव पूर्वद्रव्ये यदि तेष्ववयवेषु द्रव्यान्तरमुत्पद्येत तदा मूर्तयोः समानदेशत्वमापद्येतेत्याह(३) । नारब्धेति । ननु घटादौ चक्षुरालोकयोर्मूर्तयोरेकदेशवृत्तित्वं स्वीकृतमेवेति चेन्न । तत्र चालनीन्यायेनोभयवृत्त्यभ्युपगमात्, निबिडावयवमूर्तद्वयाभिप्रायेण(४) वा विरोधस्योक्तत्वात् । ननु तथाप्येकतन्तुकपटे तन्तूनां पटस्य चांशुवृत्तित्वमेव स्यात्, तथा च कथं न तत्र मूर्तद्वयसमानदेशताविरोध इति चेन्न । तत्र पट एव नोत्पद्यते, किं तु संस्थानविशेषाधीनः

(१) नन्वेवमिति—कलि० मु० पु० पा० । (२) तत्र—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) आपद्येतेत्यर्थः-पाठः । (४) न निरवयमूर्तद्रव्याभिप्रायेण—पाठः ।

कल्पलता ।

पटव्यवहार इत्यभ्युपगमात् । (यद्वा) अंशुतन्तुसंयोगस्तत्र पटा(१)समवायिकारणम् । न च तत्रैवांशौ पटवृत्तित्वामिति (तथापि) तन्तुना समानदेशत्वमेवेति वाच्यम् । अन्यूनदेशयोरेव तथाभ्युपगमात् । अनिवृत्ताविति । पूर्वद्रव्यं यदि न निवर्तते तदा समवायि(२)कारणान्तरानुप्रवेशोऽपि नास्तीति कथं दीर्घत्वोपलम्भ इत्यर्थः । ननु स्थूलप्रत्ययो दृश्यते, संयोगिद्रव्यान्तरानुप्रवेशं विना कथं स्यादित्यत आह । तदुपचये(ऽपी)ति । द्रव्यान्तरं चेन्नोत्पद्यते तदा तत्र स्थौल्यप्रत्ययो धान्यादिराशाविव भ्रान्त इत्यर्थः । तर्हि य एव कृश आसीत् स एवेदानीं स्थूल इति प्रत्यभिज्ञा कथमत आह । अत एवेति । पदार्थचिन्ताचतुरैः वैशेषिकैः ॥

अस्तु तर्हीहापि बाधकं बलम्, प्रसङ्गतद्विपर्य-

दीधितिः ।

प्रसङ्गेति । ताभ्यामकारिणोऽसामर्थ्यसाधकाभ्यां कार्यकारिभेदसिद्धिपर्यवसिताभ्यामर्थतः करणाकरणयोः स्वरूपेणैव विरो-

दीधितिटिप्पणी ।

मूले प्रसङ्गविपर्ययोरसाधकत्वेनोपन्यस्तत्वात् तत्तु साक्षात्तयोर्न सम्भवीत्यतः पर्यवसानेनाह । ताभ्यामिति । भेदसिद्धीति । अकारित्वेन फलोपधानरूपकारित्वात्यन्ताभावेनासामर्थ्यसिद्धिरेव कारिभेदसिद्धिः, असामर्थ्यस्य कारिभेदव्यापकत्वादिति भावः । भेदलाभेपि न विरोधसिद्धिरत आह । अर्थत इति । स्वरूपेण

(१) तत्रा—पुण० पु० पा० ।
(२) तदात्मसमवायि—पुण० पु० पा० ।

यथोरुक्तत्वादिति चेन्न। तयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वात्, तत्र च उक्तत्वात्। स्तां वा, न तथापि ताभ्यां

दीधितिः।

धस्य सिद्धे(१)रिति भावः। यद्यपि ताभ्यामेव भेदसिद्धौ कृतममुना विरोधेन तदुपजीविना, तथापि तावेव न सम्भवत इत्याह। तयोरिति। प्रसङ्गे सामर्थ्यस्य हेतुतया विपर्यये चासामर्थ्यस्य साध्यतया विषयत्वम्, सामर्थ्यप्रसञ्जनीयं करणं देह(२) सामर्थ्यम्, तत्र च सामर्थ्यं हीत्यादिना दूषणस्योक्तत्वात्। ननु योग्यतावच्छेदकं रूपमेव सामर्थ्यमभिधित्सितम्, तत्र च न साध्यावैशिष्ट्यादेर्दोषस्यावकाश इत्यत आह। स्तां वेति।

दीधितिटिप्पणी।

भेदप्रतियोगितावच्छेदकयोर्विरोधस्यार्थत एव लब्धत्वादित्यर्थः। तदुपजीविना प्रसङ्गविपर्ययोपजीविना। यद्यपीत्यादि। कार्यकारिणोर्भेदसिद्धिरेव तस्योद्देश्या सामर्थ्यानुल्लेखेनैव प्रसङ्गविपर्ययतः संलब्धा, तथा च अग्रे तत इत्यादिना भेदसिद्धिस्ततो विरोधसिद्धिर्विरोधसिद्ध्या च पुनर्भेदसिद्धिरिति शिरोवेष्टनन्यायेनेदं व्यर्थम्, तथा च यद्यप्येतावतैवेदंमतदूषणे प्रसङ्गविपर्ययदूषणानुसरणमफलम्, तथापि तद्दूषणे ताभ्यामपि तन्मतासिद्धिः स्यादतस्तावपि न सम्भवत इति समुदायार्थः। सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वं यथासङ्ख्येन सङ्गमयति, प्रसङ्ग इत्यादिना। प्रसङ्गे सामर्थ्यस्य विषयत्वमेव न, तत्र कारित्वस्यैव साध्यत्वात्, अत आह। हेतुतयेति। हेतुतया विषयस्यापीदृशभाषया लिखनमविरुद्धमिति भावः। तद्विषयत्वलिखनं साध्य एव दृश्यते प्राचाम्(३), न तु हेतौ, इत्यरुचेराह। सामर्थ्यप्रसञ्जनीयमिति। इदं च लक्षणानियामकसम्बन्धप्रदर्शनम्, तथा चाद्यसामर्थ्यपदेन प्रसञ्जीयसाध्यं कारित्वमेवोक्तमिति भावः। तयोरित्यादिना मूलेनानुवादः कृतः,

(१) सिद्धि-पुण० पु० पा०। (२) करणं चेह—कलि० मु० पु० पा०।
(३) दृश्यते—पा० २ पु०।

शक्त्यशक्त्योरविवक्षित(त्वात)कालभेद एव विरोधः साध्यते, तथोपसंहर्तुमशक्यत्वात्। यदा तदेत्युपेक्ष्य यत

दीधितिः।

शक्त्यशक्त्योः करणाकरणयोः, न विवक्षितः व्याप्तिघटकः, कालभेदः साधको यस्य सोऽविवक्षितकालभेद इत्यग्रिमग्रन्थस्वरसेन नेयम् । तथा व्याप्तौ कालभेदानुप्रवेशमन्तरेण । उपसंहर्तुमशक्यत्वात्, कुशूलस्थे सामर्थ्येन करणप्रसञ्जन इष्टापत्तिः(१), उत्तरकालं तत्रैव करणाभ्युपगमात्, विपर्यये च हेत्वसिद्धिः(२), व्यापकविरोधिन एवाभावस्य व्याप्याभावसाधकत्वात्, अन्यथातिप्रसङ्गात्(३), करणस्य च सर्वथैवाकरणं विरुद्धम्(४), अन्यथा तवापि सामग्रीनिवेशिनो बीजस्य देशान्तरे अकरणादसामर्थ्यापत्तेः, न चेह तथा(५), तस्यैव सहकारिसमवधाने करणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तत्प्रामाण्यसन्देहेऽपि हेतोः सन्दि-

दीधितिटिप्पणी।

तथा च तौ सामर्थ्यासामर्थ्यविषयावेवोच्येते, अत एव दूषणमुक्तमित्यर्थः। पूर्वोक्तदोषमुद्धरति । नन्विति । ननु व्याप्तिघटकत्वेनेति कुतः प्राप्तमत आह। अग्रिमेति। तथा च कालनियमाविवक्षायामिति ग्रन्थेन कालस्य व्याप्तिघटकताप्रदर्शकेनात्रापि तथैवाविवक्षितत्वं लभ्यते, अन्यथाऽग्रिमग्रन्थेनानुवादासम्भवात्। तथाशब्दार्थ(कथन)मन्तरेणपर्यन्तम्। विरोधः कथं कुत्रापि स्थले उपसंहर्तुं न पार्यत इत्यत आह। कुशूलस्थ इति। व्यापकेति। प्रतियोगिविरोधिनो व्यापकाभावस्य व्याप्याभावसाधकत्वादित्यर्थः। ननु प्रतियोगिविरोध्यभाव एव(६) कथं नास्तीत्यत आह। करणस्य चेति। तथोपसंहर्त्तुमित्या-

(१) इष्टापत्तेः—पुण० पु० पा०। (२) हेत्वसिद्धेः-पुण० पु० पा०।

(३) अतिप्रसङ्गादिति। द्रव्यत्वव्यापकसंयोगाभावादिना द्रव्यत्वाभावानुमानापत्तेरित्यर्थः।

(४) अकरणमिति। करणसामान्याभाव इत्यर्थः, प्रतियोगिविरोधीति यावत्।

(५) इह, कुशूलस्थबीजे। तथा, सर्वथैवाङ्कुराकरणम्।

(६) भावः—पा० २ पु०।

समर्थं तत्करोत्येवेत्युपसंहर्तुं शक्यमिति(१) चेन्न। कालनियमाविवक्षायां यत् समर्थं तत्करोत्येव कदाचिदिति(२)

दीधितिः।

ग्धासिद्धत्वात्(३), मूलशैथिल्याच्चे(४)ति भावः। यदेति। कालभेदमुपेक्ष्यापि एवकारार्थान्तर्भावेन व्याप्तेरादरे इष्टापत्त्यादेरभावादुपसंहारः शक्य एवेति भावः(५)। करोत्येवेत्यत्र यावत्सत्त्वमिति विवक्षितं न वा(६)। नाद्यः, व्याप्त्यसिद्धेः, अङ्कुरकारिणोऽपि बीजस्य प्राक् तदकरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। एतेनायोग(७)व्यवच्छेदेन नियमो(८)ऽपि निरस्तः। द्वितीये त्वाह। कालेति। एवं च जातनष्टस्य स्वरूपायोग्यत्वप्रसङ्गो-

दीधितिटिप्पणी।

दिना दत्तदोषात् कालमुपेक्ष्य करणत्वोक्ति(९)सम्भव एव नेत्यत उक्तिसम्भवमेव करोति। कालेति। तथा चैतद्ग्रन्थादिनोऽयमभिप्रायः, स्वातन्त्र्येण कालभेदो न प्रवेशनीयः, तत्प्रवेशकार्यं तु एवकार एव करिष्यति, तस्य तदर्थकत्वादित्यभिमानः। एवकारस्य कालभेदादिवाचकत्वं नास्ति, किन्तु क्रियासङ्गतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकत्वम्, तथा च तद्दोषतादवस्थ्यमित्यभिप्रायेण कालनियमेत्यादि मूलम्। न्यूनत्वादाह। विवक्षितं न वेत्यादि। जातनष्टस्य सर्वथा

(१) शक्यत इति-पुण० पु० पा०। (२) तत्करोत्येवेति कदाचित्-कालि० मु० पु० पा०।

(३) तत्प्रामाण्येत्यादि। तस्य, प्रत्यक्षस्य। प्रामाण्यसन्देहेपि, तेन विषयेऽपि सन्देहात्, हेतोः, सर्वथाऽकरणस्य।

(४) ननु देशभेदावच्छेदेन सामग्रीमध्यनिवेशिनि भावे करणाभावो निवेशनीयः, तस्य तद्देशासम्बन्धेन तद्वृत्तिकरणाभावस्य तद्देशानवच्छिन्नत्वात्, तथा च करणाभावमात्रं करणविरोधि, अस्तु वा देशानवच्छिन्नेत्यस्यापि प्रवेशः, तत्राह। मूलेति। प्रत्यभिज्ञयाऽभेदभानात् क्षणिकतायाश्चासिद्धेरिति भावः।

(५) एवेत्यर्थः—पुण० पु० पा०।

(६) न चा—कालि० मु० पु० पा०। (७) एतेनान्ययोग—पुण० पु० पा०।

(८) यत्समर्थं तत्कारित्वाभावाधिकरणं न भवतीति नियमाकारः, अत्रापि प्रत्यक्षविरोधादिरेव दोषः पूर्वोक्तोऽनुसन्धेय इति भावः।

(९) करणत्वायुक्ति—पा० २ पु०। करणत्वयुक्ति—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

स्यात्,तथा च सम्भवद्विधेरत्यन्तायोगो विरुद्धः, न त्वयोगः, नीलं सरोजं भवत्येवेतिवत् ।

दीधितिः ।

वशिष्यते, वक्ष्यते(१) च तत्र । यद्यदा यत्समर्थं(२) तत् तदा तत्(३) करोतीति स्यात् । न स्यात् । समर्थस्यापि सहकारिविरहेणाकरण(त्व)स्योपपत्तौ मूलशैथिल्यादित्युक्तत्वात् । केचित्तु(४) करणाकरणविषयावेव प्रसङ्गविपर्ययौ स्यातामत आह । एतां वेति । करणेनाकरणाभावप्रसञ्जने स्वरूपतोऽकरणेन करणाभावसाधने च प्रकारतोऽप्यवैशिष्ट्यात् कालभेदेनोभयोपपत्तेर्मूलशैथिल्याच्चोपसंहर्तुमशक्यत्वम्, यदा यत्कारि तदा न तदकारी(५)त्यादिप्रसङ्गविपर्ययोश्चापादकासिद्धिसिद्धसाधने चेति भावः । यत्स-

दीधितिटिप्पणी ।

कार्याजनकस्य, अन्यथा न्यूनता स्यात् । अवशिष्यत इति । तत्र कदाचिदित्याद्यभावात् । स्वयमाशङ्कते । यदिति । केचित्तु करणाकरणेति । तथा चैतन्मते तयोः सामर्थ्यासामर्थ्यविषयत्वं, न तु करणाकरणविषयकत्वमिति मूलार्थः । करणाकरणेति(६),तथा च करणाकरणविषयौ, नोक्तातिरिक्तौ तौ कर्त्तव्यावित्यर्थः । उपसंहर्त्तुमित्यस्य व्याख्यानमाह । करणेनेति । साध्याविशेषवारणायेत्यादिः । करणेनाकरणाभावप्रसञ्जने स्वरूपतः साध्यावैशिष्ट्यात्, अभावाभावस्य भावस्वरूपत्वात्, अकरणेन करणाभावरूपविपर्ययानुमाने प्रकारतोपि साध्यावैशिष्ट्यमस्तीत्यर्थः । अपिना स्वरूपस्यापि समुच्चयः(७) । ननु यदेत्यादिरूपयोर्मूलशैथिल्यादिदोषो नास्तीत्यत आह । यदेति । तथा च प्रसङ्गे कुशूलस्थबीजस्य पक्षतायां तदाऽङ्कुरकारित्वस्य मयाप्यनङ्गीकारादित्यर्थः ॥

(१) प्रत्यक्षसिद्धबीजत्वैनैकस्य कल्पनमित्यादि वक्ष्यते ।—गुणानन्दः ।
(२) यत्सम्बद्धं—कलि० मु० पु० पा० । (३) तत् तदा—कलि० मु० पु० पा० ।
(४) शङ्करमिश्रस्येदं मतम् । (५) तत् कारी—कलि० मु० पु० पा० ।
(६) इदं च केचित्तुपक्षीयव्याख्यानविशेषदर्शनाय पुनःप्रतीकधारणम् ।
(७) समुच्चीयते–पा० २ पु० ।

दीधितिः ।

यर्थमिति यत्कारी(१)सर्थ इत्याहुः। अत्र करणाकरणविरोधमुपजीव्य प्रवृत्तयोस्तयोः कथं तत्साधकत्वाशङ्के(२)ति चिन्तनीयम् ॥

कल्पलता ।

अस्त्विति(३) । यदीदं द्रव्यं दीर्घं स्यात् ह्रस्वं न स्यादितिवत् यदि बीजं कारि स्यादकारि न स्यात्, अकारि चैतत्, तस्मान्न कारीति प्रसङ्गतद्विपर्ययौ स्यातामिहापीत्यर्थः । कारित्वाकारित्वे यदि सामर्थ्यासामर्थ्ये एव, तत्र प्रसङ्गतद्विपर्ययौ पूर्वमेव निरस्तावित्याह । नेति । (तत्रेति ।) ननु सामर्थ्यासामर्थ्ये प्रति प्रसङ्गतद्विपर्ययौ नोच्येते येन पूर्वनिरस्तत्वं स्यात्, किं तर्हि, कारित्वाकारित्वे (प्रति, ते) च ताभ्यामन्ये एवेत्यत आह । स्तां वेति । शक्त्यशक्त्योरिति । कारित्वाकारित्वयोरित्यर्थः । तथेति । कालभेदमनन्तर्भाव्य सामान्यतस्तयोरेक(त्र)धर्मिण्युपसंहाराभावात् । एतदेव शङ्कापूर्वकं(४) दर्शयति । यदा तदेति । उभयोरेककालत्वं तिरस्कृत्येत्यर्थः । यत्समर्थमिति । तथा च प्रसङ्गे इष्टापत्तिरित्यर्थः । तदेव स्फुटयति । सम्भवेति । समर्थस्य करणं सम्भवतीत्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः । अत्र कार्यविशेषाङ्कुराद्युपधानं (न) विवक्षितम्, अन्यथैकस्यां व्यक्तौ तथाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्तेः । यत् समर्थमिति(५) यज्जातीयं समर्थं तज्जातीयं करोत्येवेति वा विवक्षितम् ॥

(१) यत्र यत्कारी—पुण० पु० पा० । (२) करणाकरणयोर्विरोधसाधकत्वाशङ्केत्यर्थः ।
(३) अस्तीति—पुण० पु० पा० । (४) शङ्कापूर्वं—पुण० पु० पा० ।
(५) यत्समर्थमित्यादिमूलेनेत्यर्थः ।

ननु यदसमर्थं प्रथममासीत् तस्य सामर्थ्यं पश्चादपि कुत आगतम्(१), प्रथमं समर्थस्य वा पश्चात् (२) कुत्र गतम् । नैतदेवम् । तत्तत्सहकारिमतस्तत्तत्कारकत्वं(३) हि सामर्थ्यम् , अतद्वतस्तदन्यवतो वा तदकर्तृत्वमसामर्थ्यम् । इदं चौत्पत्तिक(४)मस्य रूपम्, ते च सहकारिणः स्वोपसर्पणकारणवशाद्भिन्नकाला इत्यर्थात् कार्याणामपि भिन्नकालतेति ।

दीधितिः ।

सामर्थ्यप्रयुक्तं करणम् , सामर्थ्यं च जनकतावच्छेदकं रूपमित्याशयेना(५)शङ्कते, नन्वित्यादि(ना) । कुत्र गतमिति । सामर्थ्यमित्यनुषज्यते, तथा च तस्योपगमापगमविरहाद्यावत्सत्त्वमकरणं करणं वा प्राप्तमिति भावः ; जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं करणप्रयोजकमिति सत्यम्, परं तु सहकारिसाकल्यविशिष्टमित्याशयेनाह । नैतदिति । तदन्यवतः तद्विरोधि(६)मतः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

इदं चेति मूलम्, तथा च इदमेतस्य स्वभावरूपमित्यर्थः ॥

कल्पलता ।

ननु प्रथममसमर्थमपि क्रमेण समर्थं भवति, प्रथमं (वा) यत् समर्थं तदपि क्रमेणासमर्थमिति किंनिबन्धनमित्याह । नन्विति । सामर्थ्यं यदि योग्यत्वं वि-

(१) तस्य पश्चादपि सामर्थ्यं कुत आयातम्—पुण० पु० पा० । (२) पश्चादपि–पाठः । (३) तत्तत्करणं—पाठः । (४) इदं चोत्पत्तिक—कलि० मु० पु० पा० । (५) शयेन—कलि० मु० पु० पा० । (६) तच्च प्रतिबन्धकं कारणाभावश्च ।

कल्पलता ।

वक्षित्वा प्रोच्यते(१), तदा सर्वदैव तत् समर्थमेव(२) । अथ कारित्वं विवक्षितं, तदा तदुभयं सहकारिलाभालाभतन्त्रमित्यसकृदावेदित(व्य)मित्यत आह(३) । तत्तदिति । अतद्वत(४) इति । सहकारिविनाकृतस्येत्यर्थः । तदन्यवतो वेति । एककार्यसहकारिसत्त्वे(ऽपि) बलवत्कार्यान्तरसहकारिमतः(५), यथानुमितिसामग्रीतः प्रत्यक्षसामग्री बलवतीत्यर्थः । तदकर्तृत्वम् तदजनकत्वम् । औत्पत्तिकमिति । एतत्स्वभाव एव भावो जायत इत्यर्थः । ननु तर्हि सहकारिसमवहित एव भावो जायतां तत्तत्कार्याणि प्रती(६)त्यत आह । ते चेति । सहकारिणः स्वकारणाधीनसन्निधयो न भावस्वरूपान्तर्गता(७)स्तेषां चानियतकालोपसर्पणत्वात् कार्याणामिव(८) कालानियम इत्यर्थः । उपसर्पणम् सन्निधानम् ॥

दीधितिः ।

स्यादेतत् ! अस्तु सहकारिसम्पत्तिः कार्योत्पत्तिनियामिका, तथापि यथैकदेशस्थो विषयादिर्देशान्तरे सहकारिसम्पत्तौ तत्र ज्ञानादिकं जनयति, तथैककालस्थो भावः स्वनाशोत्तरकाले(९) तत्सहकारि(१०)सम्पत्तौ तत्कार्य(११) जनयेत् , अवश्यं चैतत्

दीधितिटिप्पणी ।

स्यादेतदिति समुदायवाक्ये । पूर्वोक्तस्वकालस्थस्यैव सहका-

---

(१) विवक्षित्वा पृच्छ्यते-पुण० पु० पा० ।
(२) समर्थमिव-पुण० पु० पा० । (३) मित्याह-पुण० पु० पा० ।
(४) अत-कलि० मु० पु० पा० । (५) सहकारतः-कलि० मु० पु० पा० ।
(६) प्रभवती-पुण० पु० पा० । (७) स्वरूपान्तर्भूता-पुण० पु० पा० ।
(८) कार्याणामपि-कलि० मु० पु० पा० ।
(९) स्वानुत्पत्तिकाले तु पूर्वकालवृत्तित्वाभावादेवाप्रसङ्ग इति भावः ।
(१०) तत्तत्सहकारि-पुण० पु० पा० । (११) तत्तत्कार्य-पुण० पु० पा० ।

तथाप्येककालस्थ एव भावो जातनष्टस्तदा तदा(१) तत्कार्यं(२) करोतु, उत्पन्नमात्रस्य तत्स्वभावत्वात्, एकदेशस्थत्वादिति चेत्, सेयमेककालस्थता स्वरूपापेक्षया सहकारिसान्निध्या(३)पेक्षया वा। आद्ये न किञ्चिदनुपपन्नम्, नित्यानामप्येवंरूपत्वात्, वर्तमानैकस्वभावत्वात् (सर्व-)(४) भावानाम्, तदेव तु क्वचित् सावधि क्वचिन्निरवधीति विशेषः। सावधित्वेऽपि व्यापारफलप्रवाहप्रकर्षाप्रक-

दीधितिः।

त्वयाभ्युपगन्तव्यम्, कथमन्यथा चिरध्वस्तस्य यागानुभवादेः स्वर्गस्मरणादिजनकत्वमिति शङ्कते। तथापीति। एककालस्थ इति कोऽर्थः, किं स्वाधिकरणकालस्थ इति, किं वा (तत्त)त्कार्यानुगुणतत्तत्सहकारिसाकल्याधिकरणकालस्थ इतीत्याह। सेयमिति। न किञ्चिदिति। स्वकालस्थस्यैव सहकारिसाकल्ये कार्यजनकताया अस्माभिरुपगमात्। तदेव वर्तमानत्वमेव(५)। क्वचित् सावधि कार्योत्पद्यमानतापूर्वकालमात्रावधि(६), क्वचिन्निरवधि कार्योत्पद्यमानताकालस्थायि। ननु कार्याव्यवहितपूर्वकालेऽसतोपि यागादेः कार्यजनकत्वे कदाचिदेव कार्यं जायते नान्यदेत्यत्र किं नियामकमत आह। सावधित्वेऽपीति। व्यापारेति। व्यापारस्य फलप्रकर्षाप्रकर्षाभ्याम् फलानुगुणसहकारिला-

(१) जातनष्टस्तदा—पाठः। (२) तदा कार्यं-पुण० पु० पा०।

(३) सहकारिसन्निधाना-पाठः।

(४) ( ) मूलेऽप्येतच्चिन्हाङ्कितो ग्रन्थः पुणतामकरसम्मतो न भवतीति सर्वत्र ज्ञेयम्।

(५) वर्तमानत्वम्-पुण० पु० पा०।

(६) कार्योत्पद्यमानता, कार्याव्यवहितपूर्वकालः, तत्पूर्वकालमात्रावधि कार्याव्यवहितपूर्वकाले न वर्तते, ततः पूर्वमेव वर्त्तते इति तदर्थः।

र्षाभ्यां(१)विशेषः । द्वितीयस्तु स्यादपि यदि तेषां यौगपद्यं भवेत्, क्रमिणस्तु सहकारिण इत्युक्तम्। सहकारिसहितः स्वभावेन(२) करोतीति वक्तरि (तु)जातनष्ट एव करोत्वित्युत्तरप्रसङ्गो निरर्गलशैशवस्येत्यलमनेन ।

दीधितिः ।

भालाभाभ्याम्, विशेषः कार्योत्पादानुत्पादरूपः । व्यापाररूपस्य फलस्य सहकारिलाभालाभाभ्यामित्यर्थ इत्यन्ये(३) । तदयमर्थः, साक्षात्कार्यजनकत्वे स्वस्य व्यापारद्वारा जनकत्वे च व्यापारस्य सहकारिसाकल्यं तन्त्रम्(४), न चेदं निरन्वय(५)ध्वस्तस्यास्ति, नियतान्वयव्यतिरेकशालिन एव च समवधानस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्ग इति । सहकारिसहित इत्यस्याग्रे स्वतो(६)व्यापारतो वेत्यादिः । जातनष्टः निरन्वयध्वस्तः(७) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

रिसाकल्य इत्यादेर्योगे व्यभिचारादाह । तदयमर्थ इति । निरन्वयः निर्व्यापारः । न्यूनत्वादाह । सहकारीत्यादि ॥

कल्पलता ।

ननु यथा स्वानवच्छिन्नेऽपि देशे आत्मनि(८) इ-

---

(१) प्रकर्षापकर्षाभ्यां-कलि० मु० पु० पा० । प्रकर्षनिकर्षाभ्यां—पुण० पु० पा० ।

(२) सहितस्वभावेन-पुण० पु० पा० ।

(३) अरुचिबीजं तु व्यापारस्य फलत्वोपवर्णनवैयर्थ्यम् ।

(४) तन्त्रम्, प्रयोजकम्, फलोत्पाद इति शेषः ।

(५) निर्णय—कलि० मु० पु० पा० । (६) इत्यस्य स्वतो-पुण० पु० पा० ।

(७) निर्णयध्वस्तः—कलि० मु० पु० पा० । (८) देशे स्वात्मनि-कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

न्द्रियादि ज्ञानसुखादिकं(१) यथा वा मृदङ्गाद्याकाशे शब्दं जनयति, तथा स्वा(२)नवच्छिन्नेऽपि काले क्षणिको(३) भावः कार्याणि जनयतु, न ह्येकं(४) वस्तु क्षणद्वयसम्बद्धं भवितुमर्हतीत्याह । तथापीति । जातनष्टः क्षणिकः । एककालस्थ इति, स्वसम्बन्धिकालस्थ इति विवक्षायामिष्टापत्तिः, स्थैर्येऽपि(५) भावानां स्वावच्छिन्न एव (काले) स्थितेरित्याह । स्वरूपापेक्षयेति । क्वचित्सावधी(कृ)त्यनित्यभावानां, क्वचिन्निरवधीति नित्यभावानाम् । नन्वेवं यागाद्यपि स्वानवच्छिन्ने(६) काले स्वर्गादि न जनयेदित्यत आह । सावधित्वेऽपीति । यागादीनामपि व्यापाररूपं यत्फल(७)मपूर्वादि तस्य प्रकर्षः(८) परिपाक(९)स्तद(धीनश्च स्वर्गादिफल)सम्बन्ध इति नोक्तदोष इत्यर्थः । तर्हि यागवद्बीजाद्यपि स्वानवच्छिन्ने काले कार्यजनकं स्यादत आह । अप्रकर्षेति(१०) । तेषां न तादृशो व्यापार इत्यर्थः । ननु य एव सहकारिकालः स एव बीजादेरपि काल इति कथं कार्याणि जातनष्ट एव न करोतीत्यत आह । द्वितीयस्त्विति । किं च(११) तथाप्येककालस्थ एव भाव इत्यादि त्वदभिधानमपि मां प्रत्यसम्बद्धमित्याह । सहकारीति ॥

---

(१) ज्ञानं सुखादिकं-कलि० मु० पु० पा० । (२) तथार्था-पुण० पु० पा० ।
(३) क्षणिकोऽपि-पुण० पु० पा० । (४) ह्येवं-पुण० पु० पा० ।
(५) स्थैर्येऽभि-पुण० पु० पा० । (६) नवच्छिन्नेऽपि-पुण० पु० पा० ।
(७) व्यापाररूप-कलि० मु० पु० पा० । (८) प्रकर्षश्च-कलि० मु० पु० पा० ।
(९) परीपाक-पुण० पु० पा० । (१०) अपकर्षेति-कलि० मु० पु० पा० ।
(११) द्वितीयस्त्विति । कथञ्चित्-पुण० पु० पा० ।

तस्मात् कार्यस्य स एव कालः, कारणस्य तु स चान्यश्चेति सम्बन्धिकालापेक्षया पूर्वकालताव्यवहारः(१)।

दीधितिः।

कार्यकारणयोरेककालत्वेऽपि पूर्वापर(भाव)व्यवहारं व्यवस्थापयति(२)। तस्मादिति। स एव सहकारिसमवधानोत्तर एव। सम्बन्धीति। सम्बन्धिनोः कार्यतत्प्रागभावयोर्यौ कालौ तदपेक्षया, तद्वृत्तित्वप्रतिसन्धानेन(३) कारणकार्ययोः पौर्वापर्यव्यवहार इत्यर्थः(४)॥

दीधितिटिप्पणी।

ननु सेयमेककालस्थतेत्यादिना कार्यकारणयोरेककालस्थताऽङ्गीकृता, एवञ्च कथं पूर्वापरव्यवहार इत्याशयेनावतारयति। कार्यकारणयोरिति। सहकारिसमवहितेन(५) करोतीत्यत्रोत्तरकाल इत्यस्यार्थतो गम्यतया पूर्वोपस्थितत्वादाह। स एवेति। सम्बन्धिनोरिति। उभयकालवृत्तित्वेनास्य पौर्वापर्यमिति(६) भावः॥

कल्पलता।

नन्वेतावता कार्यकारणयोर्यौगपद्ये(७) कारणस्य पूर्वकाल(ता)विरहात् कारणतैव न स्यादित्यत आह। तस्मादिति। स एव सामग्र्यव्यवहितोत्तर एव। कारणस्येति। किञ्चित् कारणं तन्त्वादि सामग्र्यनन्तरमप्यनुवर्तते, किञ्चित्तु(८) व्यापारं जनयित्वा कार्यात् पूर्वमेव नश्यती(९)त्यनियम एवेत्यर्थः। सम्बन्धीति। य-

(१) पेक्षया पूर्वापरकालताव्यवहारः—पुण० पु० पा०। पेक्षया व्यवहारः-पाठः।
(२) पूर्वापरव्यवहारनियामकं व्युत्पादयतीत्यर्थः।
(३) व्यवहारे विषयस्याहेतुत्वादाह। तद्वृत्तित्वप्रतिसन्धानेनेति।
(४) इति—पुण० पु० पा०। (५) समवहितस्वभावेन-इति तु युक्तः पाठः स्यात्।
(६) पौर्वमिति—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।
(७) कार्यकारणयौगपद्ये-पुण० पु० पा०। (८) केचित्तु—पुण० पु० पा०।
(९) पूर्वमेव विनश्यन्ती-पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

स्मिन् काले यत् सम्बध्यते स एव तस्य काल इत्यर्थः । प्रथमप्रकरणार्थप्रपञ्चोऽयम् ॥

अपि च यदा तदेति(१) स्थाने यत्र तत्रेति प्रक्षिप्य तयोरेव प्रसङ्गतद्विपर्ययोः को दोषः ।

दीधितिटिप्पणी ।

मूले यदा तदेत्युपेक्ष्येति विशेषणबाहुल्यभयादुक्तम्, वस्तुत एतत्सत्त्वेपि प्रकृतस्य क्षणिकबीजनानात्वस्य निर्वाहात् ॥

कल्पलता ।

परस्मै यद्विरोधदानाय, तमिदानी(२)माह । अपि चेति । क्षेत्रपतितं बीजं यदि तस्मिन्नेव काले कुशूलेऽप्यङ्कुरजननसमर्थं स्यात् तदा(३)ङ्कुरं जनयेत्, न तु जनयति, तस्मान्न तदा तत्समर्थ(४)मिति क्षणिकमपि सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण भिन्नं स्यादिति प्रघट्टकार्थः ॥

न कश्चिदिति चेत्, तर्हि देशाद्वैतं वा कारणभेदो वा

दीधितिः ।

तर्हीत्यादि । बीजादेरेकस्मिन् देश इव देशान्तरेऽप्यङ्कुरादिजननसामर्थ्ये तत्राप्यङ्कुरादिजननात् सर्वेषां देशानां सर्वकार्यवत्त्वरूपमद्वैतमापद्येत, तथा च कार्याणां भिन्नकालाशेषदेश(५)वृत्तित्वे·

दीधितिटिप्पणी ।

सामर्थ्ये, स्वीक्रियमाणे । अभेदरूपमद्वैतं बाधितमत आह । सर्व·

(१) तदेत्यस्य-पुण० पु० पा० । तदेत्युपेक्ष्य(तत्थाने) इति टिप्पणीकृन्मतः पाठः ।
(२) तदिदानी-पुण० पु० पा० । (३) तत्रा-पुण० पु० पा० ।
(४) तत्र समर्थ-पुण० पु० पा० । (५) देशारोप—कलि० मु० पु० पा० ।

आपद्येत । आपद्यताम्, तदादाय योगाचारनयनगरं प्रवे-

दीधितिः ।

ऽनादित्वमेव(१) पर्यवस्येदिति साधु क्षणिकत्वम्, असामर्थ्ये तु सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बीजादिव्यक्ते(२)र्भेद आपद्येत, तथा च तस्या अपि(३) पूर्ववदेव पुनर्भेदापत्तौ बीजादिशून्यत्वमेवा(४)पद्येतेति भावः । भावार्थे(५) कृतनिर्भर आशङ्कते । आपद्यतामिति । आपद्यतां बाह्यशून्यत्वम् । योगाचारः विज्ञानवादी । तन्नयानुसरणं हि हेतुफलभावमुपेत्य अपोह्य वा । आद्ये

दीधितिटिप्पणी ।

कार्यवत्त्वेति । साध्विति सोपालम्भम् । असामर्थ्ये अङ्गीक्रियमाणे तु । बीजादिशून्यत्वमिति । न च कथमेतावता शून्यत्वम्, एकदा बहुतरबीजभेदस्यैवागमनादिति वाच्यम् । एवमेकस्य जगतीत्यादिना मूलकारेण यद्वाच्यं तदेवानेन कथितम्, तच्च मूलेनैवोक्तम् । केचित्तु एकस्यैवैतत्कालवृत्तित्वपूर्वकालवृत्तित्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वाद्बीजत्वमेव न स्यादित्यर्थः । न च तत्र भेदोऽङ्गीकर्तव्यः, तथापि तद्दोषात् । आपद्यतामित्यत्र देशाद्वैतं वक्तुं न पार्यते, विज्ञानवादिमतेपि विभिन्ने विज्ञाने सर्वकार्यवत्त्वरूपाद्वैतानङ्गीकारात्, अतः कारणभेदो वेत्येतत्परतया सङ्गमयति । भावार्थ इति । बीजादिरूपबाह्यशून्यत्वस्य योगाचारमतस्य पूर्वं शब्दानुक्त-

(१) आपत्तावनिष्टान्तरमाह । अनादित्वमेवेति । अनादित्वमित्युपलक्षणम्, अनन्तत्वमित्यपि महाप्रलयानभ्युपगमे बोध्यम् । (२) अङ्कुरकारिबीजादिव्यक्तेरित्यर्थः । (३) भिन्नत्वेन सिद्धाया अपि ।

(४) बीजादेः शून्यत्वमेव, अङ्कुराद्यर्थक्रियाऽकारित्वमेव, तथा चार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वहेतोः क्षणिकत्वसाधनस्य पक्षेऽसिद्धिरिति भावः ।

(५) बाह्यशून्यत्व इत्यर्थः । यद्यपि विज्ञाननयप्रवेशेपि विज्ञानस्य कालान्तरे देशान्तरे च सामर्थ्यमसामर्थ्यं वेत्यादिप्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामापद्यत एव कालाद्वैतं देशाद्वैतं च, तथापि तद्देशजनकत्वाजनकत्वादिप्रसङ्गतद्विपर्ययाणां कार्यकारणभावोपजीवकत्वम्, विज्ञाननये तु परेण परस्यावेदनात् स्वमात्रमग्नमूर्तिकतया इदमस्य कार्यमिदमस्य कारणमिति ग्राह्यभेदोल्लेखसाध्यो न कार्यकारणभावनिश्चयो न वा वस्तुतः स सम्भवी, तस्यापि ज्ञानविशेषत्वात्, न च तदेवापाद्यम्, ज्ञानाद्वैतपक्षे एकज्ञानविषयीकृतानां देशानामप्यभेदेनेष्टापत्तेः । नन्वेवमर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वमपि तन्नये विज्ञानस्य न स्यात् । न स्यादेव । प्रामाणिकत्वरूपस्यैव सत्त्वस्य तैरुपगमात्, स्वप्रकाशतया च तस्य विज्ञानेषूपपत्तेरिति ध्येयम् ।

क्षयाम इति चेन्न। हेतुफलभाववादं(१) वैरिणमनपोद्य तत्र प्रवेष्टुमशक्यत्वात्। तदपवादे वा सत्त्वाख्यसाधनशस्त्र-संन्यासिनस्तत्र बहिर्वादिसङ्ग्रामभूमावपि कुतो भयम्।

दीधितिः।

एकस्मिन् ज्ञानात्मनि काले देशे वा(२) ज्ञानजननसमर्थस्य वि-ज्ञानस्य ज्ञानात्मकेषु देशान्तरेषु कालान्तरेषु च तत्सामर्थ्ये तेषु(३) सर्वेषु तज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः, असामर्थ्ये तु विरुद्धधर्मसंसर्गेणै-कस्यापि(४) भेदापत्तौ पूर्वोक्तन्यायेन शून्यत्वमेव स्यादिति क्व विज्ञानवादः। द्वितीये तु सामर्थ्यासामर्थ्ययो(५)र्विरुद्ध(धर्म)यो-रसिद्ध्या भेदासिद्धावसिद्धव्याप्तिकतया अर्थक्रियाऽकारित्व-रूपतया वा सत्त्वस्य(६) क्षणिकत्वसाधनस्य परित्यागे बाह्यास्थि-राभ्युपगमेऽप्यविरोधाद्यर्थं तन्मतानुसरणमित्याह। हेतुफलेति।

दीधितिटिप्पणी।

त्वादाह। भावार्थ इति। तथा चेत्यादिना एतस्यैव भावार्थतयोक्तत्वात्। शून्यत्वमेव विज्ञानशून्यत्वमेव। द्वितीये अपोद्येति पक्षे। अर्थक्रियेति। नञ्प्रश्लेषेणार्थक्रियाऽकारित्वरूपतयैवेत्यर्थः। तन्मते सत्ता द्विविधा, एका सत् सदित्यनुगतव्यहारस्य जनिकाऽपरा च जनकत्वरूपा। अन्त्यायाश्च तेन हेतूकरणात्, तथा च व्याप्त्यसिद्धिनिबन्धनं हेतुता-वच्छेदकावच्छिन्नहेतोरभावनिबन्धनं वा क्षणिकत्वसाधकं सत्त्वं नास्तीत्यर्थः। इतरव्याख्यानं च वाकारासम्बद्धमित्युपेक्षितम्। अवि-रोधात् भवता समं(७) नैयायिकस्य विरोधाभावात्। आपद्यता-

(१) वाद-कलि० मु० पु० पा०। (२) ज्ञानात्मनि देशे काले वा—पुण० पु० पा०। (३) तत्सामर्थ्येषु-कलि० मु० पु० पा०। (४) एकस्यापि, क्षणिकत्वेनाभिमतविज्ञानस्यापि। (५) प्रामाणिकत्वरूपसत्त्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेणाह। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरिति! तथा च सत्त्वाख्यसाधनपदं सत्त्वाख्यव्याप्तिग्रहोपायविरुद्धधर्माध्यासपरम्। अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्य हेतुत्वपक्षे त्वाह। अर्थक्रियेत्यादि।—गुणानन्दः।

(६) अर्थक्रियाकारित्वरूपतया वाह्यत्वस्य-कलि० मु० पु० पा०। अर्थक्रियाकारित्वरूपस-त्त्वस्य—पुण० पु० पा०। (७) भवता मम—पा० २ पु०।

दीधितिः।

केचित्तु विज्ञानवादिनये सर्वेषामेव कार्याणां ज्ञानाभिन्नदेशत्वं देशानां च ज्ञानत्वेनाभिन्नत्व(१)मिष्यत एवेत्याह। आपद्यतामिति। तन्नये परेण परस्यावेदनादेकेन कार्यकारणा(२)भिमतज्ञानद्वयाग्रहणान्न कार्यकारणभावसिद्धिरित्याह, हेतुफलेतीत्याहुः(३)॥

दीधितिटिप्पणी।

मित्यनेन देशाद्वैतपक्ष एवापाद्यत इति व्याख्यातॄणां मतमाह। केचित्त्विति। विज्ञानवादिनये अभिन्नकार्यवत्त्वरूपं वा देशाद्वैतं परस्पराभेदो वा, उभयमपीष्यत एवेत्यर्थः। ननु कथं तत्र हेतुफलभावो वैरी, एकविज्ञानेनान्यविज्ञानजननसम्भवादतः, तन्नय इत्यादि। तन्मते एकेन विज्ञानेन स्वभिन्नाग्रहणात् कार्यकारणभावग्रहासम्भवात्, उभयग्रहण एव तद्ग्रहणात, तथा च तदादायेत्यसङ्गतमिति भावः। अत्र च ज्ञानत्वेनैक्ये प्रमेयत्वादिनाप्यैक्यसम्भवात् आद्यवादिनयेपि देशाद्वैतापादनं कर्तुं पार्यत इति व्यर्थं योगाचारानुसरणमित्यस्वरसः॥

कल्पलता।

अत्र प्रसङ्गे दोषाभिधाने कालगर्भप्रसङ्गेऽपि(४) दोषः स्यादित्यभिप्रायेणाह। न कश्चिदिति। ननु बीजदेशादन्यो देशो(५) यदि भवेत्, तदा तत्र तत्राजनननिबन्धनमसामर्थ्य(६)मापद्येत, तथा च सर्व(त्र) देशे समर्थमेव बीजमिति नास्माकं विरुद्धधर्माध्यास इत्यत आह। तर्हीति। यद्येक एव देशो भवेत् तदैवं सम्भाव्ये-

(१) ज्ञानत्वेनाभिन्नत्वं—कलि० मु० पु० पा०।

(२) कार्यकरणा—कलि० मु० पु० पा०।

(३) आहुरित्यरुचिबीजं तु तज्ज्ञानवत्त्वापादने तत्रेष्टापत्त्यसम्भवेन हेतुफलेत्यादिदोषान्तराभिधानमनुपयोगि। एवमेकस्य जगतीत्यादिविरोधः।—गुणानन्दः।

(४) प्रसङ्गेऽपि -पुण० पु० पा०। (५) दन्योपदेशो-पुण० पु० पा०।

(६) निबन्धनासामर्थ्य-पुण० पु० पा०।

कल्पलता।

त, यदि वा देशनानात्वेऽपि सर्वो देशो बीजाधार एव स्यात् तदा स्यात्, आद्ये देशाद्वैतम्, अन्त्ये कारणस्याप्येकस्यैव बीजस्य तावद्देशवृत्तितया भेदः(१) स्यादित्यर्थः। ननु क्षेत्रकुशूलाद्यात्मापि देशो ज्ञानस्वरूपमेव, बाह्यस्यास्माभिरनङ्गीकारात्, ज्ञानं चैकदेशमेवेति(२) देशभेदेन(३) सामर्थ्यासामर्थ्यापादनं मां प्रति निरवकाशमित्याह। आपद्यतामिति। ज्ञानमात्रं क्षणस्थायि, न बाह्यं किञ्चिदस्तीति योगाचारनयः, तदेव नगरमित्यर्थः। भेदेन ग्राह्यग्राहकभावो नास्ति, किं तु स्वप्रकाशज्ञानमेव(४) जगदिति योगाचारमताश्रयणे कार्यकारणभावोऽपि त्वया नैष्टव्यः(५), इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति भेदेन ग्राह्यग्राहकभावे सत्येव सिद्ध्येत, तथा च मां प्रति सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन(६) यत् सत् तत् क्षणिकमिति यत्(७) त्वया साधयितुमुपक्रान्तं, तत् सर्वं भग्नमेवेत्याह। हेतुफलेति(८)। ननु हेतु(९)फलभावो(पि) मास्तु, को दोष इत्यत आह(१०)। तदपवाद इति। तर्ह्यर्थक्रियाकारित्वलक्षणेन सत्त्वेन हेतुना यत् क्षणिकत्वं त्वया साधयितुमुपक्रान्तं, तच्चेद्वि-

---

(१) वृत्तितयाऽभेदः-कालि० मु० पु० पा०।
(२) चैकदेश एवेति-पुण० पु० पा०।
(३) ज्ञानस्यैव देशभेदेन-पाठः।
(४) स्वप्रकाशात्मकं-पाठः। स्वप्रकाशज्ञानात्मकं-पुण० पु० पा०।
(५) नेष्टव्यः-कलि० मु० पु० पा०।
(६) धर्माध्यासे-कलि० मु० पु० पा।
(७) धर्माध्यासेन यत् क्षणिकत्वं-पा० २ पु०।
(८) फलभावेति-पुण० पु० पा०।
(९) ननु दृष्ट-पुण० पु० पा०।
(१०) इत्याह-पा० २ पु०।

कल्पलता।

हाय दूरं(१) पलायितेन त्वया संन्यस्तमेव, तदा सिद्धं नः समीहितम्, यतः पराजितोऽस्येव, तथा च केन भयेन योगाचारनय(२)नगरप्रवेशस्तवेत्यर्थः॥

ननु यावत्योऽर्थक्रिया भिन्नदेशा(३)स्तावद्भेदं कारणमस्तु, को विरोध इति चेन्न। तेषामपि प्रत्येकं तत्प्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात्। एवमेकस्य जगति वस्तुत-

दीधितिः।

भिन्नदेशकार्यद्वयजनकस्य एककार्यदेशे कार्यान्तरसामर्थ्ये तत्रापि तत्कार्यजननमसामर्थ्ये च कारणभेद आपद्येतेत्याशयं(४) मन्यमानो भ्रान्त आशङ्कते। नन्विति। आशयं प्रकाशयति। तेषामिति॥

दीधितिटिप्पणी।

हेतुफलेत्यादिना कारणभेदो वेत्यस्य दूषितत्वात् पुनरुत्थानं न घटत इत्यत आशयाबोधनिबन्धनोत्था(५)नमाह। भिन्नदेशेति। येन कारणेन देशद्वये कार्यद्वयं जनितं तत्रैककार्याधिकरणेऽपरकार्याजनकत्वरूपविरुद्धधर्मेण तयोर्भेद एवापाद्यत इत्येव बुद्ध्वा, तत्र च बाह्यार्थशून्यत्वं कथं स्यात्। कार्यानधिकरणदेशादिकमादाय (हि) भेदापादनं तद्भेदापत्त्या शून्यत्वमित्याशयेन फक्किकेत्यर्थः। आशयमिति। तथा(६) बोध एव भ्रान्तत्वम्। (आशयम्) वास्तवाशयम् प्रकाशयति। तेषामपीति मूलम्, तेषाम् भिन्नानाम्॥

(१) तच्चेदियद्दूरं-पुग० पु० पा०। (२) योगाचार-कलि० मु० पु० पा०।

(३) देशस्था—पुण० पु० पा०।

(४) स्वदेशे स्वोपादेयकार्यं प्रति शक्तो भावस्तत्रैव सहकार्यं ज्ञानसुखाद्यपि प्रति समर्थश्चेत् तत्रापि जनयेत्, तथा चोपादेयसहकार्ययोर्देशाद्वैतमभिन्नदेशता स्यात्, यद्यत्र जननसमर्थं तत् तत्र जनयतीति प्रसङ्गस्यादुष्टत्वात्, विपर्ययस्यादुष्टत्वे कारणभेदः क्षणिकस्यापि कारणस्य तदतद्देशसामर्थ्यासामर्थ्यरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदो नानात्वं स्यादित्याशयमित्यर्थः।

(५) त्थाप —इत्यादर्शपुस्तके पाठः। (६) आशयस्येतरथा-इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

त्त्वस्याऽलाभे साध्वी क्षणभङ्गसाधनपरिशुद्धिः(१)।

कल्पलता।

द्वितीयं(२) पक्षमाशङ्क्य निराकरोति। नन्विति। यावत्य इति। यत्र यत्र देशे त्वया कारण(३)मापाद्यते तत्र सर्वत्र तद्बीजमस्ति समर्थं च करोति चेति क विरोध इत्यर्थः। तेषामपीति(४)। कारणानां देशभेदेन (भेदे) यत् क्षेत्रपतितं तत्कुशूले करोति न वा, यत् कुशूलस्थं तच्च दूरे(५) करोति न वेति तत्तदेवाधिकृत्य प्रसङ्गतद्विपर्ययौ वक्तव्याविति किमप्येकं(६) जगति न स्यादिति किंधर्मिकं क्षणिकत्वं साधनीयमित्यर्थः॥

(१) न चैकस्य जगति वस्तुतत्त्वस्यालाभेपि अविवक्षितैकत्वानेकत्वकबीजसामान्यपक्षकप्रसङ्गविपर्यययोर्न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्। पूर्वक्षणवर्ती भावस्तदव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिभावभिन्नो विरुद्धधर्माध्यस्तत्वादित्यनुमाने यतः कुतश्चित् भेदमादाय सिद्धसाधनम्, मिथःप्रतियोगिकभेदासिद्धेरर्थान्तरं च, न च मिथःप्रतियोगिकभेदाश्रयत्वं साध्यम्, यतः कुतश्चिद्भेदस्यापि मिथोभेदत्वेन पुनस्तद्दोषतादवस्थ्यात्। अतः सामर्थ्याश्रयो धर्म्यसामर्थ्याश्रयाद्भिन्नः इति साध्यम्, अलीकमादाय परमते प्रतियोगिप्रसिद्धिः, बीजान्तरमादायैव वा, तस्यापि तदङ्कुरं प्रत्यसमर्थत्वादिति वस्तुस्थितिः, तत्र चैकस्य जगति वस्तुतत्त्वस्यालाभ इत्यादिना पक्षाप्रसिद्धिः स्वरूपासिद्धिर्वोद्भाव्यते, सामर्थ्यस्य पक्षतावच्छेदकत्वे आद्यापि, उपलक्षणीभूय तद्व्यक्तित्वादिस्वरूपपक्षतावच्छेदकान्तरपरिचायकत्वे तु द्वितीयैव, सर्वस्यैव जगतो देशान्तरं कार्याजनकत्वेनासामर्थ्यस्योपगन्तव्यत्वात्, एवञ्चावृत्तित्वव्यत्सामर्थ्यादिकमेव दोषः। यद्यपि स्वमते परमते चाऽवृत्तित्वं सामर्थ्यस्य नास्तीति दोषाप्रसिद्धितादवस्थ्यम्, तथापि ग्रन्थस्य दोषप्रसञ्जन एव तात्पर्यान्न तदप्रसिद्धावपि काचित् क्षतिः, आपाद्यव्यतिरेकस्य तर्कानुकूल्यात्, एवञ्च तद्देशकार्यकारित्वं यदि देशान्तरकालान्तरीयकार्यकारित्वाभावविरुद्धं स्यात् अवृत्ति स्यादित्यत्र प्रघट्टकतात्पर्यम्, अवृत्तावापाद्यापादकयोः प्रसिद्धिः।

(२) द्वितीय—पुण० पु० पा०। (३) त्वया कारण—कलि० मु० पु० पा०।
(४) तेषामिति-पुण० पु० पा०। (५) तच्चत्वरे-पुण० पु० पा०।
(६) किमप्येवं-कलि० मु० पु० पा०।

अस्तु तर्हि कश्चिद्दोष एवा(१)नयोरिति चेत, स पुनः कस्मिन् साध्ये । किं सामर्थ्यासामर्थ्ययोः(२), किं

दीधितिः।

अनयोः देशगर्भप्रसङ्गविपर्ययोः । सः दोषः । साध्ये(३) विषये । सामर्थ्येति । साध्ययोरिति विपरिणतेनान्वयः । केचित्तु विरुद्धधर्मसंसर्गा(४)द्भेदापत्तिभयेन यदि कश्चित् कारिणोऽपि सामर्थ्यं नोपेयात् तदा तं प्रति तदपि साध्यम्, यद्वक्ष्यति, सर्वत्राशक्ताविति । अशक्तौ असामर्थ्ये । भेदोपि (च) परम्परया प्रसङ्गादिसाध्यः, विरोधस्तु भेदसिद्ध्यनुगुणः प्रमाणान्तर-

दीधितिटिप्पणी।

सामर्थ्यस्य(५) प्रसङ्गहेतुत्वमेव, न तु साध्यत्वमत आह। साध्य इति। साध्यपदस्य यथाश्रुतार्थरक्षकस्य मतमाह । केचित्त्विति। तदा, तत् सामर्थ्यमपि, तथा चेतरानुमानसाध्यत्वमादाय साध्यपदार्थो विवक्षितः। यद्वक्ष्यतीति। तथा चैतन्मतेनैव तत्साधनादित्यर्थः। ननु तत्र शक्तिसाधनमेवोक्तमतस्तमपि व्याचष्टे । अशक्ताविति। द्वितीये सङ्गमयति। भेदोपि चेति। तृतीयवितर्के सङ्गमयति। विरोधस्त्विति। किमर्थं साधनीयोऽत आह। भेदसिद्ध्यनुगुण इति। तथा च प्रकृतोपयुक्ततया तस्य साध्यत्वमवश्यमिति भावः। करणाकरणरूपशक्त्यशक्त्योर्विरोधविधया कथं प्रसङ्गविपर्ययोरिष्टत्वम, तदविरोधेपि तयोरक्षतेः, सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्विरोधस्य तदुपजीव्य-

(१) तर्हि दोष एव कश्चिद— पुण० पु० पा०।

(२) तथा च बीजदेशादन्यो देशो यदि भवेत् तदा तत्राजनननिबन्धनमसामर्थ्यमापद्येत, अस्माकं तु सर्वत्र देशे समर्थमेव बीजमिति न विरुद्धधर्माध्यासः; अथ वा बीजदेश एव यदि कश्चिद्भवेत् तदा तत्र जनननिबन्धनं सामर्थ्यमादाय विरुद्धधर्माध्यासो भवेत्, अस्माकं तु सर्वत्र देशेऽसमर्थमेव बीजमिति न विरुद्धधर्माध्यास इत्याशयः।

(३) सामर्थ्यस्य भेदस्य विरोधस्य च प्रसङ्गविपर्ययासाध्यत्वादाह। साध्य इति।

(४) विरुद्धधर्मसंसर्गात्, तद्देशसामर्थ्यदेशान्तरासामर्थ्यरूपात्, कारिणोपि, एकदेशकार्यकारिणोपि कार्यं प्रति सामर्थ्यं नोपेयात्, नाभ्युपगच्छेत् तदा, तम्, वादिनं, प्रति, तदपि, सामर्थ्यमपि, तत्र स्वरसमाह। यदिति।

(५) साम्यमूलभिन्नासामर्थ्यस्य- इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

वा तद्विरुद्धधर्माध्यासेन भेदे(१), आहोस्वित् शक्त्यश-क्त्योर्विरोधे ।

दीधितिः ।

साध्यत्वेन विवक्षित(२) इत्याहुः(३) । शक्त्यशक्त्योः साम-र्थ्यासामर्थ्ययोः । अग्रे च कारित्वाकारित्वे करणाकरणे च सा-मर्थ्यासामर्थ्यपरे । एवं भिन्नकालशक्त्यशक्त्योरित्यपीति(४) । यद्वा प्राक् प्रसङ्गविपर्यययो(५)रिति भेदसाधकयोर्देशभेदेन करणा-करणयोरप्युपलक्षकम्, तत्र च एकत्र कारिणो देशान्तरेऽपि कारित्वाभ्युपगमे सर्वदेशानां सर्वकार्यवत्त्वरूपमद्वैतम्, एकत्रा-कारिणः(६) सर्वत्राकारित्वाभ्युपगमे च सर्वकार्यशून्यत्वरूप-मद्वैतम्, क्वचित्कारित्वस्य क्वचिच्चाकारित्वस्य चाभ्युपगमे का-

दीधितिटिप्पणी ।

त्वाद्गत आह । शक्त्यशक्त्योरिति । अग्रे तृतीयविकल्पदूषणमध्ये । कारित्वाकारित्वादिकं विभिन्नस्थितमनेनोक्तम्(७) । यथाश्रुतपदा-र्थरक्षार्थं स्वातन्त्र्येण कारित्वाकारित्वयोरप्युट्टङ्कनं दर्शयति । यद्वे-ति । प्रागिति । अपि चेत्यनेनोक्तयोरित्यर्थः, तथा च प्रसङ्गविपर्यययोः करणाकरणयोश्च न दोष इत्यर्थः । एवं च पूर्वं यस्योत्कीर्तनं, इदानीं स इत्यनेन तत्रैव दोषदानमुचितमिति भावः । एवं व्याख्याने तर्ही-त्यादिना कारित्वपक्षे दूषणस्यानुक्तत्वान्न्यूनता स्यादतस्तत्रापि तद्व्याख्यामाह । तत्र चेति ॥

(१) तथा च क्वचिदपि भेदाप्रसिद्धौ विपर्ययानुमाने साध्याप्रसिद्धिः, तत्प्रसिद्धौ च कुत्रापि तद्वाप्यत्वानुपगमे हेतोरनैकान्तिकत्वं च दोष इति भावः । अन्यत्र हेतौ तद्वाप्यत्वाभ्युपगमेपि प्रकृ-तहेतावनभ्युपगमपक्षमभिप्रेत्याह । शक्त्यशक्त्योरिति ।

(२) विकल्पित--पुण० पु० पा० ।

(३) अत्रारुचिबीजं तु आपादकीकृतस्य साधनस्य तन्मतसिद्धस्यास्माभिः साधयितुमनर्ह-त्वमित्यादि बोध्यम् ।

(४) भिन्नेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थेपि शक्त्यशक्तिपदे सामर्थ्यासामर्थ्यपरे इत्यर्थः ।

(५) प्रसङ्गतद्विपर्ययोरित्यस्यार्थतोऽनुवादोऽयम् ।

(६) कारिणश्च—पुण० पु० पा० ।

(७) स्थितमनेनो–इत्यादर्शपुस्तके पाठः । स्थितिमेतेनो--पा० २ पु० ।

दीधितिः।

रणभेद आपद्येतेति नेयम्। अनयोरिति। प्रसङ्गविपर्यययोः करणाकरणयोश्चेत्यर्थः। शक्त्यशक्त्योरिति। करणाकरणयोरित्यर्थः, तथा च यथाश्रुत एवाग्रिमग्रन्थः साधीयान्॥

कल्पलता।

अनयोरिति। देशगर्भप्रसङ्गतद्विपर्यययोरित्यर्थः। सामर्थ्यासामर्थ्ययोरिति (साध्ययोरिति वि)परिणामः। सामर्थ्यासामर्थ्ययोः सतोर्भेदे साध्य इत्यग्रेतनेन सम्बन्धः(१)। तत्र यद्यपि सामर्थ्यासामर्थ्यरूपे एवाहत्य न साध्ये, किं तु तदुभयविरुद्धधर्माध्यासाधीनो धर्मिणि भेदः साध्यः, तथापि प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां साक्षात् ते एव साध्ये इत्यदोषः(२), एतदेवाह। किं वेति। शक्त्यशक्त्योरिति। करणाकरणयोरित्यर्थः। विरोध इत्यत्र साध्य इत्यनुषञ्जनीयम्। कश्चिद(३)नयोर्दोष इति सर्वत्रानुषङ्गः॥

नाद्यः, सर्वत्र सामर्थ्ये (हि) प्रसह्य करणात्, सर्वत्राशक्तौ क्वचिदप्यकरणात्। सर्वदेशसमानस्वभावत्वेप्यस्य(४) स्वोपादानदेश एव तत्तत् कार्यं(५) करोतीत्यय-

दीधितिः।

स्वोपादानेति। स्वम् कार्यम्। प्रतिनियतदेशोपलक्षकं चेदम्,

दीधितिटिप्पणी।

इदम् स्वोपादानपदम्। प्रतिनियतेति। येन यत्राधिकरणे कार्यं

(१) इत्यग्रेतनेनान्वयः-पुण० पु० पा०। (२) इत्यर्थः—पुण० पु० पा०।
(३) कश्चिद—पुण० पु० पा०। (४) स्वभावत्वेपि—पाठः।
(५) तत्कार्यं-क०लि० मु० पु० पा०।

मस्य(१) स्वभावः स्वकारणादायातो न नियोगपर्यनुयोगावर्हतीति चेत्, तर्हि सर्वकालसमानस्वभावत्वेऽपि तत्तत्सहकारिकाल एव(२) करोतीत्ययमस्य स्वभावः स्वकारणादायात इति(३) किं न रोचयेः ।

दीधितिः ।

क्षणिकत्वेन कारणस्य कार्याधिकरणत्वायोगात् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

जन्यते तद्देश इत्यर्थः ॥

कल्पलता ।

सामर्थ्यासामर्थ्ययोः साध्यत्वे यदि प्रसङ्गतद्विपर्ययौ दुष्टौ स्याताम्, तदा सर्वत्र सामर्थ्यमेव स्यात्, असामर्थ्यमेव(४) वा, आद्ये आह(५) । प्रसह्येति । अन्त्ये आह(६) । सर्वत्रेति । देशभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ये नैकस्य विरुद्धे इति यदि, तदा कालावच्छेदभेदेनापि(७) न विरोध इति कुतः क्षणिकत्वमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह । सर्वदेशेति ॥

न द्वितीयः, विरुद्धधर्माध्यासेनाप्यभेदे भेदव्यवहारस्य(८) निर्निमित्त(क)त्वप्रसङ्गात् । अनैकान्तिकश्च

दीधितिः ।

निर्निमित्तकत्वस्य निर्विषयत्वस्य(९), प्रसङ्गात्, क्वचिदपि

(१) करोतीत्यस्य—पाठः । (२) तत्तत्सहकारिलाभ एव—पाठः ।
(३) स्वकारणदोषादिति—पुण० पु० पा० । (४) स्यात्, किमसामर्थ्यमेव—पुण० पु० पा० ।
(५) आद्ये त्वाह—पुण० पु० पा० । (६) अन्त्ये त्वाह—पुण० पु० पा० ।
(७) कालभेदेनापि—पाठः । (८) व्यवहारस्यापि—पाठः ।
(९) व्यवजिहीर्षादेर्निमित्तान्तरस्य सम्भवादाह । निर्विषयत्वस्येति ।

हेतुः कालतोऽपि न भेदं साधयेत्।

दीधितिः।

भेदस्याप्रसिद्धत्वात्(१)। अनैकान्तिक इति भेदप्रसिद्धिमभ्युपेत्य। तदप्रसिद्धौ तु व्याप्यत्वासिद्धिर्द्रष्टव्या॥

दीधितिटिप्पणी।

प्रसङ्गादिति(२) हेतुः, क्वचिदिति। भेदस्य, कुत्रापि स्थले, प्रसिद्धिमभ्युपेत्य, उक्तम्॥

कल्पलता।

ननु सामर्थ्यासामर्थ्ये विरुद्धे अप्येकत्र विद्यमाने अपि न धर्मिणं भिन्त(३) इत्याह। न द्वितीय इति। अनैकान्तिकश्चेति। देशभेदेन ताभ्यां विरुद्धाभ्यामपि भेदासाधनादित्यर्थः॥

न तृतीयः, विरोध(४)लक्षणयोगे बाधकसहस्रेणापि विरोधस्यापनेतुमशक्यत्वात्, अयोगे वा तदेव

दीधितिः।

अयोगे वा विरोधलक्षणस्य(५), तदेव विरोधलक्षणमेव,

दीधितिटिप्पणी।

विरोधलक्षणपदस्य निर्विभक्त्यन्तत्वादत्रान्वयो न भवतीत्यत आह। अयोगे वेति। भिन्न उपात्तः स्पष्टबोधार्थम्(६)। उक्तविरोधो

(१) न च व्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम्। भेदत्वज्ञानमन्तरेण भेदविशेष्यिकाया अप्यनुमितेरसम्भवात्, तज्ज्ञानस्य च क्वचिदपि भेदप्रसिद्ध्यभावे दुरुपपादत्वमित्यत्रैव ग्रन्थतात्पर्यात्। केचित्तु अप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिणमनभ्युपगम्यैवेदमुक्तमित्याहुः।

(२) इति, इत्यत्र, तथा च पूर्वग्रन्थोक्तप्रसङ्गसाधनायोत्तरग्रन्थ इत्यर्थः।

(३) भिन्ते—कलि० मु० पु० पा०। (४) विरोधि—पाठः।

(५) विरोधलक्षणपदस्य समासनिविष्टत्वादनुषङ्गासम्भवादाह। विरोधेति।—गुणानन्दः।

(६) विरोधलक्षणस्य इति न मूलप्रतीकधारणम्, अलीकत्वात्, किन्त्वध्याहृत्य स्पष्टावबोधार्थमुपात्तमिति भावः।

चिन्त्यम् । यद्विधाने यस्य निषेधो यन्निषेधे वा यस्य विधानं(१) तयोरेकत्र धर्मिणि परस्परपरीहारस्थितत-

दीधितिः ।

चिन्त्यम् । यद्विधान इति भावाभावविरोधविवेचनम् । यद्विधाने क्रियमाणे यस्य निषेधः सिद्ध्यति, यन्निषेधे च क्रियमाणे यद्विधानं सिद्ध्यति(२) । यद्विधानं(३) यन्निषेधो यन्निषेधो यद्विधानमिति तु फलितार्थः । केचित्तु विधाननिषेधौ ज्ञानाज्ञाने, तथा च यज्ज्ञाने यदज्ञानं(४) यदज्ञान एव यज्ज्ञानमित्यर्थात्(५) गोत्वाश्वत्वादि(६)साधारण्यमित्याहुः(७)।तयोः(८) परस्परपरीहा-

दीधितिटिप्पणी ।

गोत्वाश्वत्वयोरव्यापकः, गोत्वविधानेऽश्वत्वनिषेधस्याविधाने जातेः समव्याप्त्यभावात् ? । अत इदं भावाभावमात्रे विरोधलक्षणमाह । यद्विधाने इत्यादि । यथाश्रुतस्य भावाभावमात्रविरोधलक्षणं भावत्वाभावत्वादिकेऽतिव्याप्तमत आह । यद्विधाने इत्यादि । तथा च यद्विधाने क्रियमाणे यन्निषिध्यत इत्यर्थः । एतच्च न भावत्वाभावत्वयोः, भावत्वविधाने क्रियमाणेऽभावत्वनिषेधस्य सिद्ध्यभावात्, अभावत्वनिषेधे क्रियमाणे भावत्वविधानस्य सिद्ध्यभावात्, भावत्वाभावत्वयोर्भेदात् । लाघवादाह । यद्विधानमिति । अत्र यद्यप्येकदलमेव प्रकृतसम्पादकम्, तथाप्युक्तस्थले उभयस्योक्तत्वात्तथा लिखनम् । भावयोर्विरोधस्यापि एतल्लक्षणसङ्ग्राह्यत्वमाह । केचित्त्विति । एकधर्मि-

(१) यन्निषेधे च यद्विधानं—पुण० पु० पा० ।

(२) यद्विधाने क्रियमाणे, यस्मिन् यत्र ज्ञायमाने, सिद्ध्यति, ज्ञायते । यज्ज्ञानं यन्निषेधज्ञानमिति यावत् । एवमग्रेपि ।--गुणानन्दः ।

(३) उभयत्र ज्ञानमपास्य लाघवादाह । यद्विधानमिति ।--गुणानन्दः ।

(४) यदज्ञाने यज्ज्ञानं—कलि० मु० पु० पा० । (५) मित्यर्थे—पुण० पु० पा० ।

(६) गोत्वाश्वत्वादीति । एतच्च तदभावव्याप्यत्वादिज्ञानदशायाम् ।--गुणानन्दः ।

(७) एवं सति भ्रमात्मकावच्छेदकधर्मदर्शनविषये पाषाणमयत्वादावपि वन्ह्यादिविरोधिताप्रसङ्गोऽत्रारुचिबीजम् ।

(८) तयोरेकत्र परस्परपरीहारस्थिततया विरोध इति मूले एकत्र परस्परपरिहारेणावस्थितेस्तादृशावस्थित्या विरोधस्य च कथनस्यायुक्तत्वायोजनया लभ्यमर्थं प्रकाशयितुं क्रियापदादिपूरणेन योजनामाह, तयोरित्यादिना । एकधर्मिणीति एकत्रेत्यस्य विवरणम् ।

या विरोधः(१), स चेह नास्ति, तद्देशकार्यकारित्वं (हि) तद्देशकार्याकारित्वेन विरुद्धम्, तद्विधौ तस्यैव(२) नियमेन निषेधात्, न पुनर्देशान्तरे तत्कार्याकारित्वेन, तस्यानिषेधात, न ह्यन्यत्र तदकरणमतत्करणं वा तत्र तत्करणस्याभावोऽपि तु तत्र तदकरणमिति चेत्(३)। ह-

दीधितिः।

रस्थिततया एकधर्मिणि विरोधः सहानवस्थानं(४) सिद्ध्यतीति। तद्विधौ तद्देशकार्य(५)कारित्वविधौ। तस्यैव तद्देशकार्याकारित्वस्यैव। तद्विधौ(६), तस्यानिषेधात्, तस्य देशान्तरे तत्कार्या(७)कारित्वस्यानिषेधात्। अतत्करणम् कार्यान्तरकरणम्, दृष्टान्तार्थ(८) चेदम्। अभाव इति। अभाव इति(९) व्य-

दीधितिटिप्पणी।

णीत्यस्य स्थितेत्यनेनान्वयेऽसङ्गतं स्यादतोऽस्वरसात्, तयोरिति। सिद्ध्यतीत्यन्तेन वाक्यसमापनं च बोध्यम्। अन्यथा विरोध इत्यन्तस्य नास्तिक्रियान्वयेऽन्विष्टे विरोधपरामर्शकतत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। पूरयित्वा शङ्कां दर्शयति। तद्विधावित्यादि। इदानीमेतदन्तर्गतस्यानिषेधादित्यस्य व्याख्यामाह। तस्येति। अतत्करणमित्यस्य तत्करणाभावार्थकत्वे पूर्वोक्ताभेदः स्यादत आह। कार्यान्तरेति। प्रकृतानुपयोगमा(शङ्क्या)ह। दृष्टान्तार्थमिति। ननु तयोः स्थितौ कथं विरुद्ध-

(१) परिहारास्थितिकतया विरोधः--पुण॰ पु॰ पा॰। परीहारावस्थितयोर्विरोधः—पाठः।
(२) तस्य--कालि॰ मु॰ पु॰ पा॰। (३) विरोधलक्षणयोगसमर्थकत्वेनात्राभावत्वमुपात्तम्।
(४) तदभावव्याप्यत्वरूपविरोधस्याकाशाद्यव्यापकत्वादाह। सहानवस्थानमिति।
(५) तद्देशकार्येत्यत्र कार्यपदं तत्तत्कार्यलाभाय, अत एव तेषामपि प्रत्येकमिति प्रागुक्तम्। —गुणानन्दः। (६) इदं पूर्वमूलादनुवर्तितम्। (७) देशान्तरकार्या—कालि॰ मु॰ पु॰ पा॰।
(८) कार्यान्तरकरणस्य तदभावरूपत्वाप्रसक्तेराह। दृष्टान्तार्थमिति।—गुणानन्दः।
(९) दृष्टान्तार्थं चेदम्। अभाव इति।—कलि॰ मु॰ पु॰ पा॰।

न्त । एवम्भूतविरोधलक्षणव्यावृत्तिर्भिन्नकालशक्त्यश-क्त्योरपीत्युक्तप्रायम्, तत्प्रतिसन्दधीथाः। तस्मात् प्रसङ्ग-तद्विपर्यय(१)स्थितावपि असिद्धो विरुद्धधर्माध्यासः(२)।

दीधितिः ।

वह्नियत इत्यर्थः । अतो नोत्तरोद्देश्य(३)विधेयावैशिष्ट्यम्(४)। उपसंहरति । तस्मादिति। देशभेदेनेव कालभेदेनापि साम-

दीधितिटिप्पणी ।

धर्माध्यासोऽसिद्धः, तयोरेव तत्साधकत्वादत आह । देशभेदेनेति ।

---

(१) प्रसङ्गविपर्यय—पाठः ।

(२) अत्र रत्नकीर्तिः, 'न वयं परिभाषामात्रादेकत्र कार्ये देशभेदादविरुद्धे शक्त्यशक्ती ब्रूमः; किन्तु विरोधाभावात्, तद्देशकार्यकारित्वं हि तद्देशकार्याकारित्वेन विरुद्धम्, न पुनर्देशान्तरे कार्याकारित्वेनान्यकार्यकारित्वेन वा । यद्येवं, तत्कालकार्यकारित्वं तत्कालकार्याकारित्वेन विरुद्धम्, न पुनः कालान्तरे तत्कार्याकारित्वेन कार्यान्तरकारित्वेन वा, तत् कथं कालभेदेपि विरोध इति चेत्, उच्यते । द्वयोर्हि धर्मिणोरेकत्रानवस्थितिनियमः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो विरोधः, स च साक्षात्परस्परप्रत्यनीकतया भावाभाववद्वा भवेत्, एकस्य वा नियमेन प्रमाणान्तरेण बाधनान्नित्यत्वसत्त्ववद्वा भवेदिति न कश्चिदर्थभेदः, तदत्रैकधर्मिणि तत्कालकार्यकारित्वाधारे कालान्तरे तत्कार्याकारित्वस्यान्यकार्यकारित्वस्य वा नियमेन प्रमाणान्तरेण बाधनाद्विरोधः । तथाहि, यत्रैव धर्मिणि तत्कालकार्यकारित्वमुपलब्धं तत्रैव कालान्तरे तत्कार्याकारित्वमन्यकार्यकारित्वं वा न ब्रह्मणाप्युपसंहर्तुं शक्यते येनानयोरविरोधः स्यात्, क्षणान्तरे कथितप्रसङ्गविपर्ययहेतुभ्यामवश्यम्भावेन धर्मिभेदप्रसाधनात् । न च प्रत्यभिज्ञानादेकत्वसिद्धिः, तत्पौरुषस्य लूनपुनर्जातकेशनखादावप्युपलम्भतो निर्दलनात्, लक्षणभेदस्य च दर्शयितुमशक्यत्वात् । न चैवं समानकालकार्याणां देशभेदेपि धर्मिभेदो युक्तः, भेदसाधकप्रमाणाभावात्, इन्द्रियप्रत्यक्षेण निरस्तविभ्रमाशङ्केनाभेदप्रसाधनाच्च, इति न कालभेदेपि शक्त्यशक्त्योर्विरोधः स्वसमयमात्रादपहस्तयितुं शक्यः, समयप्रमाणयोरप्रवृत्तेः—'इति स्वसिद्धान्तरक्षागृहीतदीक्षः पक्षमुत्प्रैक्षत । तच्च बाधकाभावे प्रत्यभिज्ञाया अप्यभेदसाधकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्, निरासिष्यमाणत्वाच्च प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्ये बाधकानां, तदतद्देशकार्यकारित्वाकारित्वयोः तदतत्कालकार्यकारित्वाकारित्वयोश्च वैलक्षण्यानुपपत्तौ सिद्धायां न निरवयतया विद्योतते, सान्दिग्धाभ्यां प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यां च तस्यैव भेदव्यवस्थापनवैयात्यं पुनरधिकं मूर्धानमधिरोहतीति विपश्चितो विचिन्वन्तु ।

(३) नोत्तरत्र उद्देश—कालि० मु० पु० पा० ।

(४) उत्तरत्र, तत्र तदकरणमित्यत्र ग्रहे । उद्देश्यविधेययोः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोः। अवैशिष्ट्यम्, अभेदः ।--गुणानन्दः ।

अवस्तुनि प्रमाणाप्रवृत्तेः, प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुप-

दीधितिः।

न हि विरोधसहस्रेणापीत्यादि, तद्विशेषणस्या(१)सत्त्वलक्षणस्य साध्यस्याप्रसिद्ध्या च। हेत्वसिद्धिः हेतोः क्रमादिविरहस्याप्रसिद्धिः, सति त्वया तदनभ्युपगमात्, असतः(२) प्रमाणागोचरत्वात्, पक्षस्य(३) हेतोश्चाप्रसिद्ध्या पक्षधर्मत्वासिद्धिश्च। दृष्टान्तासिद्धिः दृष्टान्तस्य अलीकस्याप्रसिद्धिः, तस्य साध्य(४)साधनयोश्चाप्रसिद्ध्या (च) तत्र तदुभयवत्त्वाप्रतीतिः(५)। अलीकत्वा(६)न्नास्त्येवासति पक्षादौ प्रमाणम्, अनुमानं पुनरसत्ख्यात्यैव व्यवहारवत् प्रवर्तते(७), अथ व्यवहारोपि

दीधितिटिप्पणी।

नैयायिकमते सिद्धत्वादाह। परेणेति। बौद्धेनेत्यर्थः। यद्वक्ष्यति, परमतेनेति शेषः, अन्यथा नैयायिकमतेन न हीत्युक्तावसङ्गतं स्यात्, स्थिरे नैयायिकैः प्रत्यक्षाङ्गीकारात्, एवं च मूले दर्शयितुमित्यनन्तरं त्वयेति शेषः। पक्षासिद्धिरित्यत्र हेत्वन्तरमप्याह। तद्विशेषणस्येति। तथा च सन्दिग्धसाध्यधर्मिणः पक्षस्यात्रोभयथाऽसिद्धिः, विशेष्याभावात्, साध्यरूपविशेषणाभावाच्च, एवं चाद्ये हेतुः प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति, द्वितीये हेतुस्तद्विशेषणस्येति। तस्य दृष्टान्तस्य। व्यवहारवदिति। यथाऽलीके व्यवहारः प्रवर्त्तते तद्वदनुमा-

(१) साध्याप्रसिद्धेरनुक्तत्वान्न्यूनतामाशङ्क्य परिहरति। तद्विशेषणस्येति। अप्रसिद्ध्या चेत्यत्राश्रयासिद्धिरिति प्रागुक्तमनुषज्यते।—गुणानन्दः।

(२) असतश्च—पुण० पु० पा०।

(३) ननु साध्यस्याप्रसिद्धावपि यथाऽप्रसिद्धसाध्यको व्यतिरेकी, तथा हेत्वप्रसिद्धावपि स्यादत आह। पक्षस्येत्यादि।—गुणानन्दः।

(४) तस्य साध्य—कलि० मु० पु० पा०।

(५) प्रतीतिश्च—पुण० पु० पा०। तत्र, दृष्टान्तत्वेनाभिमते शशविषाणादौ।

(६) प्रतिबन्दिमात्रस्य प्रकृतानुपपादकत्वादाह। अलीकत्वादिति।—गुणानन्दः।

(७) ख्यात्यैव प्रवर्तते व्यवहारवत्—पुण० पु० पा०। असति प्रमाणाभाव इतिवचनवादित्यर्थः।

पत्तेः । एवं तर्ह्य(१)व्यवहारे स्ववचनविरोधः स्यादिति चेत्, तत् किं(२) स्ववचनविरोधेन तेषु प्रमाणमुपदर्शितं भवेत्(३), व्यवहारनिषेधव्यवहारोपि(४) वा खण्डितः (स्यात्)(५), अप्रामाणिकोऽयं(६) व्यवहारोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति वा भवेत् ।

दीधितिः ।

प्रमाणाधीन एव,तत्राह । एवं तर्हीति । स्ववचनम् असत्या(७)श्रयादौ प्रमाणाभाव इति वचनम् । व्यवहारेति । तेष्वित्य(८)नुषज्यते ॥

दीधितिटिप्पणी ।

नमपि भविष्यतीति भावः । प्रमाणाधीन एव, त्वया उच्यत इति शेषः ॥

कल्पलता ।

अधिक इति । अन्वयव्याप्त्यपेक्षयात्र बहूनि दूषणानीत्यर्थः । तान्येवाह । आश्रयेति । आश्रयपदं साध्याभावपरम्, तदाश्रित्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रवृत्तेः,

(१) ननु साध्यज्ञानमात्रं तद्व्यतिरेकग्रहौपयिकं, न तु साध्यप्रमा, शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारात्, अन्यथा न तत्र व्यवहार इत्यपि वचनं व्याहतम्, अस्यैव व्यवहारस्य सत्त्वात्, तथा चाश्रयादौ प्रमाणाप्रवृत्तावपि नोक्तदोष इत्याह । एवं तर्हीति । —भगीरथठक्कुरः ।

(२) तत्र किमिति । न हि तत्र व्यवहारः प्रामाणिकः सम्भवति, अलीकानामकारणतया प्रत्यक्षाविषयत्वात्, व्याप्तिग्राहकतादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावेऽनुमानासम्भवादित्यर्थः ।—भगीरथठक्कुरः । (३) भवति—कालि० मु० पु० पा० ; (४) व्यवहारो-कालि० मु० पु० पा० ।

(५) व्यवहारनिषेधेति । अवस्तुविषयकस्य व्यवहारस्य यो निषेधरूपो व्यवहारः सोऽपि खण्डितः, तथा च व्यवहारनिषेधोपि तत्र न कर्तव्य इत्यर्थः ।—भगीरथठक्कुरः ।

(६) अप्रामाणिकोपि—पुण० पु० पा० । अप्रामाणिक इत्यस्य प्रमाणाविषयगोचर इत्यर्थः ।

(७) स्वपदस्य बौद्धपरत्वे इष्टापत्तिराह । असतीत्यादि ।—गुणानन्दः ।

(८) विषयाकाङ्क्षायामाह । तेष्विति । मौलव्यवहारनिषेधव्यवहारपदं चासत्याश्रयादौ प्रमाणाभाव इतिवचनपरमित्यवधेयम् । एवमग्रेपि यथायथमवसेयम् ।–गुणानन्दः ।

कल्पलता।

हेतुपदं साधनाभावपरम्, तद्विपर्ययस्य हेतुत्वोपगमात्, दृष्टान्तपदं स्फुटार्थमेव, तथा च न(१) शशविषाणादौ साध्याभावो न(२) साधनाभावो न वा शशविषाणादि प्रमाण(३)गम्यमित्यर्थः। यद्वा अक्षणिकमसत्, क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियारहितत्वात्, कूर्मरोमवदित्याश्रयासिद्धिः, सन्देहसिषाधयिषयोरभावात्। अत एव हेत्वसिद्धिः, व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्यैव हेतुत्वात्(४)। एवं तर्हीति। प्रमाणसाध्य(५) एव व्यवहारस्तदेत्यर्थः, तथा च ज्ञानमात्रं व्यवहाराङ्गं, न तु प्रमैवेति भावः। अलीके कोऽपि व्यवहारो न सम्भवतीति वदतस्तव स्ववचनविरोधः, अस्यैव(६) व्यवहारस्याभ्युपगमादित्याह। स्ववचनेति। तत्किमिति। प्रमाणाधीन एव व्यवहारः, त्वया च व्यवहारनिषेधव्यवहारः(७) क्रियते, तन्नूनं(८) शशविषाणाद्यपि प्रामाणिकमित्यायातमित्यर्थः। व्यवहारनिषेधेति। प्रमाणमन्तरेण(९) व्यवहारनिषेधव्यवहारोऽप्ययमनुपपन्न इत्यर्थः। अप्रामाणिकोऽपीति। अप्रामाणिकोऽपि व्यवहारश्चेत् त्वया(१०) नेष्टव्य(११)स्तदा तव(१२) स्ववचनविरोधो भवेदित्यर्थः॥

(१) तथा च—कलि० मु० पु० पा०। (२) साध्याभावे—पुण० पु० पा०।
(३) प्रमाणगण—कलि० मु० पु० पा०। (४) अक्षणिकत्वरूपसाध्याप्रसिद्ध्या पक्षविशेषणसंशयसिषाधयिषाद्यभावादाश्रयासिद्धिः, अत एव हेत्वभावः, व्याप्तपक्षधर्मस्यैव हेतुत्वादिति भावः। उपलक्षणं चैतत्। दृष्टान्तासिद्धिरप्यत एव, साध्याप्रसिद्ध्या साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वग्रहस्थलाभावादित्यप्यूह्यम्। (५) प्रमाणे साध्य—पुण० पु० पा०।
(६) विरोधः, तस्यैव—पुण० पु० पा०। (७) निषेधव्यवहारश्च-पुण० पु० पा०।
(८) तन्मूलं-पुण० पु० पा०। (९) प्रमाणान्तरेण-पा० २ पु०।
(१०) व्यवहारस्त्वया-पा० २ पु०। (११) नेष्टव्य-कलि० मु० पु० पा०। (१२) स्तदा-पा० २ पु०।

न तावत् प्रथमः, न हि विरोधसहस्रेणापि स्थिरे तस्य क्रमादिविरहे वा शशशृङ्गे वा प्रत्यक्षमनुमानं वा दर्शयितुं शक्यम, तथात्वे वा कृतं भौतकलहेन।

दीधितिः।

शशशृङ्गे वेति। तस्य क्रमादिविरहे, असत्त्वे च(१)त्यपि द्रष्टव्यम्। तथात्वे वेति। प्रमाणप्रवृत्तावसत्त्वानुपपत्तेरिति भावः॥

दीधितिटिप्पणी।

द्रष्टव्यमिति। परन्त्वसत्त्वरूपसाध्यं पक्षे न दर्शितम्, पक्षे साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वादिति॥

कल्पलता।

अक्षणिकमसत्, क्रमयौगपद्यरहितत्वात्, कूर्मरोमवदित्यनुमाने पक्ष(२)साध्यहेतुदृष्टान्तेषु प्रमाणानुपपत्तिमाह। न हीति। इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिः, व्याप्त्यभावा(३)दनुमानानुपपत्तिरिति भावः। तथात्व इति(४)। प्रमाणोपदर्शने इत्यर्थः। भौतः बर्बरः, भूताविष्टो वा॥

द्वितीयस्त्विष्यत(५) एव प्रामाणिकैः। अवचनमेव तर्हि तत्र(६) प्राप्तम्, किं कुर्मो यत्र वचनं सर्वथैवानुपपन्नं तत्रा-

दीधितिः।

अवचनमेवेति। तथा चाप्रतिभेति भावः। उत्तरार्द्धे उच-

दीधितिटिप्पणी।

मूले अलीके व्यवहारस्य निषेधव्यवहारोपि नास्तीति स्व-

(१) न्यूनतां परिहरति। असत्त्वे चेति। (२) दित्यनुमानपक्षे—पा० २ पु०।
(३) व्याप्तिग्रहाभावात्—पुण० पु० पा०। (४) तथात्वे वेति—कलि० मु० पु० पा०।
(५) द्वितीयं त्विष्यत—पाठः। (६) तर्हि-कलि० मु० पु० पा०।

वचनमेव श्रेयः, त्वमपि परि(१)भावय तावत्, निष्प्रमाणके(२)ऽर्थे मूकवावदूकयोः कतरः श्रेयान्(३)।

दीधितिः।

राप्रतिपत्तिरप्रतिभा, न चेदमुत्तरार्हमित्याह। त्वमपीति॥

दीधितिटिप्पणी।

मते(४) उच्यते। तदुक्तम्, अत्र सचेतनानां मूकतैव शरणमिति भावः ?॥

कल्पलता।

द्वितीयस्त्विति। व्यवहाराभाव(५)व्यवहारखण्डनपक्ष इत्यर्थः। अप्रतिभानिग्रह(स्थान)मुद्भावयति। अवचनमेव तर्हीति। निरनुयोज्यानु(६)योगमाह सिद्धान्ती, किं कुर्म इति। उत्तरार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा, इदं तूत्तरार्हमेव न(७) भवतीति नाप्रतिभेति भावः(८)। (ए)तदेवाह। त्वमपीति।(९) अवचनमेवात्र(१०) श्रेय इत्यर्थः। निष्प्रमाणक(११)इति। वचनस्यापि(१२) मूलभूतप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः(१३)॥

एवं(१४) विदुषापि भवता न मूकीभूय स्थितम्,

(१) श्रेयः, स्वयमपि वि—पाठः। (२) न्निष्प्रामाणिके—कालि० मु० पु० पा०।
(३) कतरः प्रामाणिक इति—पुण० पु० पा०। (४) नास्तीति त्वया-पा० २ पु०।
(५) व्यवहाराभावः।—कलि० मु० पु० पा०। व्यवहाराभावाभाव-पा० २ पु०।
(६) निरनु—कालि० मु० पु० पा०। (७) मेव—कालि० मु० पु० पा०।
(८) न वा त्वया साधनं किञ्चिदुक्तं यत्रानुत्तरादप्रतिभा स्यादित्यपि बोध्यम्।
(९) भावः।—पा० २ पु०।
(१०) मेव—पुण० पु० पा०। (११) निःप्रामाणिक—कालि० मु० पु० पा०।
(१२) इति। स्ववचनस्यापि—पुण० पु० पा०। इति। अवचनस्यापि-पा० २ पु०।
(१३) वचनहेतुविवक्षाकारणीभूतप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः।
(१४) ननु नावस्तुनि कस्यचिद्धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहाराविति जानतापि तत्र व्यवहारो निषिध्यते, न तु मूकत्वमालम्ब्यत इत्याह। एवमिति। —भगीरथठक्कुरः।

अपि तु व्यवहारः प्रतिषिद्ध एवासती(१)ति चेत्, सत्यम्। यथा(२) अप्रामाणिकः स्ववचनविरुद्धोऽर्थो मा प्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानेन त्वया च(३) अप्रामाणिक एवासति व्यवहारः स्वीकृतः, तथास्माभिरपि प्रमाणचिन्तायाम-

दीधितिः।

यथेति। अप्रामाणिकः प्रमाणाविषयः, स्व(४)वचनविरुद्धः असति पक्षदृष्टान्तादौ प्रमाणाभावेऽप्यसत्ख्यातेरेवानुमानं प्रवर्तत इतिवचनविरुद्धः अर्थः असति(५) व्यवहारनिषेधरूपः अप्रामाणिकः प्रमाणामूलकः प्रमाणाविषयार्थको वा, व्यवहारः असति शशशृङ्गादौ क्रमादिविरहासत्त्वादिव्यवहारः,प्रमाणचिन्ता-

दीधितिटिप्पणी।

स्ववचनेति। असतीत्यादिना व्यवहारवदिति दृष्टान्तं कृत्वा वचनमुक्तं तद्दृष्टान्तविरुद्धत्वाद्व्यवहारनिषेधस्तद्वि(६)रुद्ध इत्यर्थः। व्यवहारस्य शब्दप्रयोगरूपतया तस्य श्रोत्रजन्यप्रमाविषयत्वमस्त्येवेत्यतोऽर्थमाह। प्रमाणामूलक इत्यादि। इदानीं न विद्यते प्रामाणिको(७) यत्रेति व्युत्पत्त्या शब्दत एवार्थमाह। प्रमाणाविषयार्थको वेति। क्रमादिविरहस्यासत्त्वस्य च व्यवहारः। तथाव्यवहारास्वी

(१) असति प्रमाणं नास्तीत्युक्तम्।

(२) यथेति। सामर्थ्यनिवृत्तिव्यवहारनिषेधः स्ववचनविरोधादेवाप्रामाणिकोऽर्थः,(असन्) शशशृङ्गादिस्तत्र निषेधव्यवहाराकरणे सोऽस्तीति भ्रान्तिरूपा प्रसक्तिः सा माभूदित्यभिमानाद्यथा तत्रानुमित्यर्थमप्रामाणिक एव व्यवहारः स्वीकृतस्तथा प्रमाभूतायामनुमितौ प्रमारूप एव लिङ्गपरामर्शः करणमिति शिष्यशिक्षायै स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृतः, न चैवं साध्यसिद्धिः स्यादाश्रयासिद्ध्यादेस्तादवस्थ्यादित्यर्थः।-भगीरथठक्कुरः। (३) मन्यमानेन भवता-पुण० पु० पा०।

(४) स्वस्य बौद्धस्य यद्वचनम्। तत् स्पष्टयति। असतीति।—गुणानन्दः।

(५) तद्विरुद्धो नैयायिकाभ्युपगतः, तमाह। असतीति। अत्र व्यवहारः करणव्युत्पत्त्या अनुमानम्, न्यायात्मको वा शब्दः। तथा व्यवहारस्य स्वरूपतः प्रमाणविषयत्वादाह। प्रमाणामूलक इति। शब्दमात्रगोचरप्रमाणस्यात्र मूलत्वात् सामान्यप्रतिषेधासम्भव इत्यनुशयादाह। प्रमाणाविषयेति।-गुणानन्दः।(६) वचनमुक्तं तादृशानन्त्याविरुद्धत्वादेव्यवहारस्तु-पा० २ पु०।

(७) प्रामाणिकोऽर्थो-पा० २ पु०।

प्रामाणिको व्यवहारो मा प्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानैरप्रामाणिक

कल्पलता।

याम् असदादौ(१) प्रमाणं किमिति चिन्तायाम् व्यवहारः असति क्रमादिविरहादिव्यवहारः। अप्रामाणिक इति। प्रकृते विरोधस्यासद्घटितत्वादसति प्रमाणाभावाद्विरोधोऽप्यप्रामाणिक इत्यर्थः। केचित्तु(२) स्वोपदर्शितसत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिविरोधिनोऽक्षणिकसत्त्वस्य निराकरणाय क्षणिकत्वव्यावृत्त्या सत्त्वव्यावृत्तिरप्रामाणिकी यथा त्वया व्यवह्रियते, तथास्माभिरपि क्षणिकत्वे प्रमाणचिन्तायां(३) त्वदुपदर्शितस्य शशशृङ्गादौ व्यतिरेकव्यवहारस्य निराकरणाय शिष्यादय एवं बोध्यन्त इत्यर्थ इत्याहुः। परे तु(४) यत्र व्यवहारनिषेधे स्ववचनविरोधः

दीधितिटिप्पणी।

कारे व्यवहारविषय(त्व)निषेधरूपोऽर्थोऽप्रसक्तो भवितुं नार्हतीति मूलभावः। व्यवहार इत्यादि। तथा च इतरप्रसक्तिभयेन भवता यादृशव्यवहारः स्वीकृतः, मया तद्व्यवहारस्यैव प्रसक्तिभयेन स्ववचनविरोधः स्वीकृत इत्यर्थः। एतेन व्यतिरेकपक्ष इत्यादेः क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तेर्व्याख्यातॄणां मतमाह। केचित्त्विति। स्वोपदर्शितेत्यादि स्ववचनविरुद्ध इत्यस्यार्थकथनम्। व्यतिरेकव्यवहारस्य (व्यतिरेकग्रहव्यवहारस्य।) परे त्विति। अलीके स्ववचनविरुद्धेत्येतत्पदस्यार्थं बहुव्रीह्या सङ्गमयति। यत्रेति। अलीके व्यवहाराभावस्त्वयापि स्वीक्रियत इति कृत्वा तत्र त्वयापि व्यवहारनिषेधात्

(१) असदादाविति। व्यवहारविषयत्वस्य प्रमाविषयत्वव्याप्यत्वव्यवस्थापन इत्यर्थः। कीदृशो व्यवहारः, नमाह। असतीत्यादि। मा प्रसाङ्क्षीदित्यस्य च प्रमाणतयेत्यादिः, तथा चास्य व्यवहारस्य प्रमाणत्वव्यवहारो मा प्रसाङ्क्षीदिति फलति। प्रकृत इति। तथा चोक्तप्रयोजननिष्पत्तयेऽर्थशून्य एव शब्दो मया प्रयुज्यत इति पर्यवसितमिति भावः।—गुणानन्दः।

(२) केचिदित्यरुचिबीजं तु व्यवहारः स्वीक्रियत इत्यस्योदचरता, शिष्यादयो वा कथं बोध्यन्ते, असति प्रमाणाप्रवृत्तेरित्यादि।—गुणानन्दः।

(३) क्षणिकत्वेऽप्रमाणचिन्तायां--कलि० मु० पु० पा०। चाणिकत्वे प्रामाणिकत्वाचिन्तायां—पुण० पु० पा०। (४) भगीरथठक्कुरस्येदं मतम्।

एव स्ववचनविरोधः स्वीक्रियते(१) । यदि तूभयत्रापि भवान् समान(२)दृष्टिः स्यादस्माभिरपि तदा(३) न किञ्चिदुच्यत इति ।

दीधितिः ।

स्यात् सोऽप्रामाणिकोऽर्थो मा प्रसाङ्क्षीत् अस्तीतिभ्रमविषयो मा भूत्, एतदर्थं यथा तत्रासत्त्वानुमित्यर्थमप्रामाणिको व्यवहारस्त्वया स्वीकृतस्तथा प्रमितादेव लिङ्गात् सत्यानुमितिर्भवतीति शिष्यबोधनायास्माभिरपि स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृत इत्यर्थ इत्याहुः(४) । यदि त्विति । असति व्यवहारनिषेध इवासतो दृष्टान्तत्वादिकमपि न सम्भवति, प्रमाणविरहादिति प्रतिसन्धाय यदि भवानुक्तरूपमनुमानं न प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

स्ववचनस्य व्यवहाररूपस्य विरोधोऽत्रेत्यर्थः । मा प्रसाङ्क्षीदित्यस्यार्थमाह । अस्तीति । अत्र हेतुगर्भं मूले विरुद्धान्तं विशेषणम् । व्यवहारदृष्टान्तेनैवानुमितिसम्वृतेः सम्भवादाह । प्रमितादेवेति(५) । तावता च सत्यानुमितिवत् प्रमितलिङ्गसम्भि(६)त्खण्डनमिति भावः । असतीति । मन्मत इत्यादिः ॥

(१) ननु परेणाप्रामाणिकार्थाभिधानेऽप्रामाणिकार्थप्रसक्तिपरिजिहीर्षयापि कृते स्वयमपि अप्रामाणिकार्थप्रसक्तिपरिजिहीर्षयाप्यप्रामाणिकव्यवहारप्रवर्त्तनं कथमुचितम्, तत्र स्वयमभ्रान्तत्वे परं भ्रामयितुमेव तथाविधशब्दप्रयोगे स्वानुभूतविपरीतार्थबोधेच्छया शब्दप्रयोक्तृत्वरूपप्रतारकत्वस्य, स्वयमपि भ्रान्तत्वे तु तन्मूलकनिग्रहस्य च स्वास्मिन् दुर्वारत्वादिति चेन्न । स्वयमभ्रान्तस्यापि यदि निर्वह्निः स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यादित्यादितर्काभिलापकशब्दप्रयोगवत् प्रमाणबाधितार्थ परकीयमत प्रसक्तिनिराचिकीर्षयाऽऽहार्यारोपमूलकस्यैव शशशृङ्गादौ व्यवहारनिषेधव्यवहारस्यापि प्रवर्तने कथकसम्प्रदायप्रसिद्धनियमातिक्रमस्यापादयितुमशक्यत्वात्, तर्काभिलापकशब्दस्थल इवात्रापि पर्यवसितार्थस्य प्रामाणिकतयैव द्वारभूतभ्रमप्रयोजकशब्दप्रयोगेपि प्रयोक्तुः प्रतारकत्वादिदोषाप्रसक्तेः, पर्यवसितार्थस्याप्राणिकत्व एव तत्प्रसक्तिसम्भवादित्यवधेयम् ।

(२) सम—पुण० पु० पा० । (३) स्यात्तदास्माभिरपि—पुण० पु० पा० ।

(४) तत्रासति व्यवहारनिषेधे एतस्यासत्त्वानुमानं तैर्नोपक्रान्तमित्यरुचिबीजम् ।—गुणानन्दः । (५) दाह । सत्यानुमितादेवति—पा० २ पु० । आदर्शपुस्तकेऽप्ययमेव पाठः ।

(६) प्रमितलिङ्गकेचि—पा० २ पु० । आदर्शपुस्तकेऽप्ययमेव पाठः ।

कल्पलता।

अनियमेति। विजातीय एव कारणाकारणयोर्दर्शनान्नेयं व्याप्तिरित्यर्थः। द्वयमपीति। प्रसङ्गस्तद्विपर्ययश्चेत्यर्थः। अन्यथासिद्धिमाह। एकान्तेति। शिलाशकलादावेकदाऽकारित्वे सत्यन्यदाप्यकारित्वं(१) स्वरूपा(२)योग्यत्वप्रयुक्तम्(३), स्वरूपयोग्यस्य त्वेकदाऽकरणं(४) सहकारिवैकल्यप्रयुक्तं यावत्सत्त्वं च करणं सहकारिलाभप्रयुक्तमित्यर्थः॥

एतेन यद्यत्करोति तत्तदुत्पन्नमात्रम्, यथा कर्म विभागम्, यदुत्पन्नमात्रं यन्न करोति तन्न कदाचिदपि, यथा शिलाशकलमङ्कुरमिति निरस्तम्। अत्रापि पूर्ववदनेकान्तान्यथासिद्धी दोषा(५)विति।

दीधितिः।

एतेनेत्यादि। उत्पन्नमात्रम्, करोति(६)। तन्न कदाचिदपि, तत् करोति। उदाहरणाभ्यां(७) तदनुरूपावुपनयावपि सूचितौ। पूर्ववदिति। जात्यभिप्रायेऽनेकान्तः, व्यक्त्यभिप्राये चान्यथासिद्धिर्दोष इत्यर्थः(८)॥

दीधितिटिप्पणी।

एकान्तपदस्य च यावत्सत्त्वमलघुत्वादाह। उदाहरणाभ्यामिति। कर्मशिलादिभ्यामित्यर्थः ?॥

---

(१) शिलादावकारित्वे सत्यन्यदाप्यकारित्वं-पा० २ पु०। शिलाशकलादावेकदाऽकारित्वे-न्यदाप्यकारित्वं-पुण० पु० पा०। शिलाशकलादावेकदाकारित्वे सत्यन्यदाप्यकारित्वं-कालि० मु० पु० पा०। (२) स्वरूप-पुण० पु० पा०। (३) योग्यमुक्तम्-पुण० पु० पा०।

(४) स्वरूपयोग्यत्वे एकदाकरणं—कालि० मु० पु० पा०।

(५) न्यथासिद्धिदोषा -पुण० पु० पा०। न्यथासिद्धदोषा-पाठः।

(६) उत्पन्नमात्रमित्यत्र करोतीत्यनुषज्य योजयति। उत्पन्नमात्रमिति।—गुणानन्दः।

(७) न्यूनत्वमाशङ्क्याह। उदाहरणाभ्यामिति। अनुरूपावित्यनेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षधर्मतामात्रप्रतिपादकौ तन्मतसिद्धावित्युक्तं भवति।—गुणानन्दः। (८) दोषः—पुण० पु० पा०।

२३

कल्पलता ।

सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिग्रहानुकूलमेव प्रसङ्गविपर्ययान्तरमाशङ्क्य निराकरोति । एतेनेति । पूर्ववदिति । जात्यभिप्रायेणानैकान्तिकत्वम्, न हि बीजजातीयमुत्पन्नमात्रमेव करोति । या च व्यक्तिरुत्पत्त्यनन्तरमेव करोति तत्र तत्तत्सह(१)कारिलाभस्तन्त्रमित्यभिप्रायेणान्यथासिद्धिरित्यर्थः(२) ॥

नापि तृतीयः, कृतकत्वानित्यत्वादेरपि(३) परस्पराभाववत्तामात्रेण(४) विरोधप्रसङ्गादिति ।

दीधितिः ।

तद्वत्तेति(५) पक्षं दूषयति । नापीति ॥

कल्पलता ।

तद्वत्ता वा दण्डित्वकुण्डलित्ववदिति (यत्) पूर्वं (वि)कल्पितम्, तद्दूषयति (। नापीति । विरोधप्रसङ्गादिति । तथा च तदुभयाध्यासाधीनधर्मिभेदप्रसङ्गादित्यर्थः) ॥

अस्तु तर्हि तस्यैव(६) तेनैव सहकारिणा सह(७) सम्बन्धोऽसम्बन्धश्चेति विरोधः । न । विकल्पानुपपत्तेः ।

दीधितिः ।

वारि(८)बीजादीनां हि(९) सम्बन्धः संयोगोऽभ्युपेयते,

(१) तत्र तदा तेन सह-पुण० पु० पा० ।(२) स्तन्त्रमित्यर्थः-कलि० मु० पु० पा० ।
(३) कृतकत्वानित्यत्वयोरपि—पाठः । (४) मात्रेणैव-कलि० मु० पु० पा० ।
(५) तद्वत्ता वेति—पुण० पु० पा० । (६) तत्रैव-पुण० पु० पा० । तर्हि-पाठः ।
(७) सहकारिणा सह तस्यैव-पाठः । सहकारिणा-कलि० मु० पु० पा० ।
(८) संयोगाव्याप्यवृत्तित्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात्तदनुसारेणाह । वारीति । तन्मतमाह । स चेत्यादि । संयुक्तेति । तेनैव रूपेण तस्य व्याप्यवृत्तित्वोपगमे दोषोऽत आह । अभावोऽपि चेति ।-गुणानन्दः । (९) वारिबीजादीनां—कलि० मु० पु० पा० ।

तथाहि, सम्बन्धिनः सम्बन्ध्यन्तरे स्वाभावस्वाभाव्यं वा विरुद्ध्येत(१), अभाव(२)प्रतियोगित्वं वा, तदैवेतिस-

दीधितिः।

स च सम्बन्धिस्वरूपः, निरन्तरोत्पन्न(३)क्षणिकाभ्यां ताभ्यामेव मिथः संयुक्तप्रत्ययादिसम्भवेऽतिरिक्ते मानाभावात्, अभावोऽपि चाधिकरणस्वरूप एव(४), एकत्र च सम्बन्धतदभावोपगमे सम्बन्धात्मकस्य (तस्य) सम्बन्धाभावात्मकत्वं स्यात्, न च स्वं स्वस्याभावो भवितुमर्हतीत्याह । सम्बन्धिन इति । सम्बन्ध्यन्तरे, कदाचिदसत्त्वे तस्य। अभावेति । नाभावो विद्यते सत इति न्यायादिति भावः। अभावप्रतियोगित्वमिति परत्र

दीधितिटिप्पणी।

स च संयोगः। स्वरूप(त्वे)हेतुमाह । निरन्तरेति । ताभ्याम् सम्बन्धिभ्याम्। अतिरिक्ते संयोगे। एकत्र चेति। तथा चेत्यादिः। एकदण्डे कदाचित् चक्रसम्बन्धः कदाचित्तदभावः स्वीक्रियते, तथा च चक्रसम्बन्धस्वरूपे(५)दण्डे यश्चक्रसम्बन्धाभावः सोपि दण्डस्वरूप एव, तथा च एकस्यैव दण्डस्य चक्रसम्बन्धाभावरूपपरतया…?दंत-देवाह मूले, सम्बन्धिन इत्यादि। विरुध्येत इत्यनेन यथाश्रुतमूले(न) सम्बन्ध्यन्तरनिष्ठस्य सम्बन्धिनः स्वाभावस्वाभाव्यमित्यर्थो लभ्यते, तच्चासङ्गतम्, चक्रस्य दण्डनिष्ठस्वा(भाव)स्वाभाव्यस्य ? तन्मतेप्यविरुद्धत्वात्, तेनाप्यधिकरणस्यैवाभावात्मकत्वाङ्गीकारात्, न तु प्रतियोगिन इत्यतः पूरणेन सङ्गमयति। सम्बन्ध्यन्तर इति । स्वपदस्य सम्बन्ध्यन्तरवाचकत्वार्थं तस्येति पूरणम्, तथा च सम्बन्धिनः सम्बन्ध्यन्तरे कदाचित् सम्बन्धात्तस्य सम्बन्ध्यन्तरस्य यः स्वाभावस्तत्स्वाभाव्यं विरुद्ध्येत इत्यर्थः। सम्बन्धिनोऽभावप्रतियोगित्वविरुद्धहेतुत्वेनाभावो विरुद्ध इति ?॥

(१) विरुद्ध्येत्-पुण० पु० पा०। (२) अभावो ध्वंसः प्रागभावश्च।
(३) सम्बन्धिस्वरूपं निरन्तरोत्पन्नम्—पुण० पु० पा०।
(४) स्वरूप मेव—पुण० पु० पा०। (५) स्वरूपयोग्य—इत्यादर्शपुस्तके पाठः।

हितं वा, तत्रैवेतिसहितं वा, उभयसहितं वा, तथैवेति-सहितं वेति ।

दीधितिः ।

सर्वत्रानुषज्यते । तदा स्वकाले(१)। तत्र स्वदेशे । उभयेति। स्वकाल एव स्वदेश एवेति(२) । तथैव स्वकाले स्वदेशे स्वावच्छेदकावच्छेदेनेति(३) ॥

कल्पलता ।

सहकारिसमवधानासमवधानाधीने(४) करणाकरणे इति यत् समाहितं तत्रा(पि विरोध इत्या)ह। अस्तु तर्हीति । सम्बन्धिन इति(५) । सहकारिसमवधानं तावन्न सम्भवति, यत एकस्य(६) सहकारिणः सहकार्यन्तरमभाव(स्व)रूपमेव, न च भावाभावयोः(७) समवधानसम्भावनेत्यर्थः । असमवधाने विरोधमाह । अभावेति । विरुद्ध्यत इति सम्बध्यते । सहकारिणो यद्यभावः स्यात् तदा तदसमवधानं स्यात्, तदेव तु नास्ति, न हि भावस्याप्यभावप्रतियोगित्वं सम्भाव्यते, विरोधादिति द्वितीयविकल्पार्थः। (भवतु वा भावस्याप्यभावप्रतियोगित्वम्(८), तथापि स्वावच्छिन्न

(१) स्वकाले, प्रतियोगिमत्त्वेनाभिमतकाले ।—गुणानन्दः ।

(२) स्वकाल एव स्वदेश इति—२ पु० । स्वाकाल एव स्वदेश इति-कलि० मु० पु० पा० ।

(३) अत्रावच्छेदकत्वद्वयं सप्तमीनिर्देश्य विलक्षणं बोध्यम ।

(४) सहकारिसमवधानात् समवधानाधीने— कलि० मु० पु० पा० । सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां यत्—पुण० पु० पा० ।

(५) तर्हीति । सहकारिणा सहोत्पादानियमादसम्बन्ध एव नेति भावः । विरोधमूलं विकल्प्य दूषयति । नेति । ससम्बन्धिन इति । सम्बन्धिभूत —पुण० पु० पा० ।

(६) यत्रैकस्य—पुण० पु० पा० । यत एवास्य—पा० २ पु० ।

(७) न चाभावाभावयोः—पुण० पु० पा० । (८) प्यभावः—पुण० पु० पा० ।

कल्पलता।

एव काले स्वाभावः कथं भवेत्, येन विद्यमानेनापि क्षेत्रेण वीजस्य समवधानं न भवेदिति तृतीयविकल्पार्थः। ननु भवतु विद्यमानस्यापि तत्, कोऽप्यभावोऽस्तु, तथापि यत्रैव प्रतियोगी तत्रैव तदभावो विरुद्ध इति चतुर्थविकल्पार्थः। यत्र काले यत्र देशे यः प्रतियोगी तस्य तत्र तदानीमभावो विरुद्ध इति पञ्चमविकल्पार्थः। यदवच्छेदेन यदा यत्र प्रतियोगी तदवच्छेदेनैव तदैव तस्यैवाभावो विरुद्ध इति षष्ठविकल्पार्थः। सम्बान्धिन इति। सहकारिसमवधानं तावन्न सम्भवति, यत एकस्य सहकारिणः सहकार्यन्तरमभावस्वरूपमेव, न च भावाभावयोः समवधानसम्भावनेत्यर्थः। समवधाने विरोधमाह। अभावेति। विरुद्धयत इति सम्बद्धयते। सहकारिणो यद्यभावः स्यात् तदा तदसमवधानं स्यात्, तदेव तु नास्ति, न हि भावस्याप्यभावः, विरोधादित्यर्थः।) (१) भवतु वा भावस्याप्यभावस्तथापि यदैव भावस्तदैव तद(२)भावो विरुद्ध इत्याह। तदैवेति। अ(त्रा)भावप्रतियोगित्वं विरुद्ध्यत इत्यनुषङ्गः। एवं परत्रापि। भवतु वा भावसमानकालीनोऽप्यभावः, तथापि यत्रैव भावस्तत्रैव तदभावः कथं स्यात, विरोधादित्याह। तत्रैवेति। कालभेदेनैकदेशत्वसम्भवेऽपि यदा यत्र यत्सत्त्वं(३) तदैव तस्य तत्रासत्त्वं विरुद्धमित्याह। उभय-

(१) कुण्डलीस्थं पाठान्तरं तृतीयादर्शपुस्तकेऽधिकं दृश्यत इति कलि० मु० पुस्तके टिप्पण्यां सूचितम्।

(२) भावस्याप्य—कलि० मु० पु० पा०। (३) यदा तत्र तत्सत्त्वं---पुण० पु० पा०।

कल्पलता ।

सहितमिति । येनावच्छेदेन प्रतियोगी(१) तेनैवावच्छेदेन तदैव तत्रैव(२) तदभावो न सम्भवतीत्याह । तथैवेति ॥

न प्रथमः, अनभ्युपगमात् ।

दीधितिः ।

अनभ्युपगमादिति । निरन्तरोत्पाद(३)क्षणिकत्व(४)योरसिद्ध्या संयोगस्य, धर्मिवृत्तित्वानुगत(५)प्रतीतया चाभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धेरिति भावः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

मूले, अनभ्युपगमात् । स्वाभावस्वाभाव्यस्येति शेषः । एतदेवोपपादयति । निरन्तरेति । यदि निरन्तरोत्पादः क्षणिकत्वं (च) सिद्धं स्यात् तदा तत्कालीनेनैव संयोगकार्य(६)निर्वाहेऽतिरिक्तसंयोगो न सिद्ध्येत्, न चैवम् । असिद्ध्येति संयोगस्यातिरिक्तत्वे हेतुः । प्रतीत्येत्यभावस्यातिरिक्तत्वे हेतुः ॥

कल्पलता ।

अनभ्युपगमादिति । सम्बन्ध्यन्तरमेव सम्बन्ध्यन्तरस्याभाव इति नाभ्युपगम्यते, अधिकरणस्वभावश्चा(७)भावो न भवतीति(८) निषेत्स्यत एवेति भावः ॥

(१) प्रतियोगं— कलि० मु० पु० पा० । (२) तत्रैव—कलि० मु० पु० पा० ।
(३) अनन्तरोत्पाद—कलि० मु० पु० पा० । (४) च्णिकत्वद्व—पुण० पु० पा० ।
(५) स्वरूपात्मकप्रतियोगित्वादेरिव तेन रूपेण तद्वृत्तित्वादिकमपि स्यादत आह । अनुगतेति । इदमुभयात्मकत्वानिराकरणोपयोगि । अतिरिक्तस्येति । स्वस्य स्वाभावात्मकत्वाविरोधे स्वस्मिन् स्वं नास्तीति प्रत्ययस्यापि दुर्घटत्वमवसेयम् ।—गुणानन्दः ।
(६) संयोगव्यवहार—पा० २ पु० । (७) स्वरूपं चा-पुण० पु० पा० । (८) भावो-पाठः ।

न द्वितीयः, सत्कार्यप्रतिषेधात्(१)।

दीधितिः।

प्रागसत एव कार्यस्योत्पत्तेः प्रामाणिकतया त्वयापि सत्कार्यत्वनिषेधादित्याह। सत्कार्येति॥

दीधितिटिप्पणी।

त्वया क्षणिकत्ववादिना॥

कल्पलता।

सत्कार्येति। अभावप्रतियोगित्वं भावस्य नास्तीत्यभ्युपगमे तव साङ्ख्यमतप्रवेशो(ऽप्य)पसिद्धान्तः क्षणिकत्वसाधनाविरोधोनुभवविरोधश्चेत्यर्थः॥

न तृतीयः, प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावसमानकालत्वानभ्युपगमात्।

दीधितिः।

प्रागित्यादि। संयोगिनि संयोगस्य प्रागभावध्वंसयोः कालभेदेनैव वृत्त्युपगमात्, अत्यन्ताभावस्य चा(२)वच्छेदभेदेन वृत्तौ विरोधाभावादिति भावः॥

दीधितिटिप्पणी।

संयोगिनीति। चक्रसंयोगिनि दण्डे तदैव(३) चक्रसंयोगाभावो विरुध्येत इतीदृशाभावः कः, प्राग्ध्वंसादिः, (स) संयोगादिकाले यद्यङ्गीक्रियते तदा विरोधो दातव्यः, न चैवम्। नाप्यत्यन्ताभावः, तस्याव्याप्यवृत्तितया विरोधाभावादित्यर्थः॥

कल्पलता।

प्रागिति। प्रागभाव(प्र)ध्वंसयोः प्रतियोगिसमानकालत्वानुपपत्तावप्यत्यन्ताभावमादाय सहकार्य-

(१) प्रतिक्षेपात्-पाठः। (२) न्यूनत्वमुद्धरति। अत्यन्ताभावस्य चेति।—गुणानन्दः।
(३) तदैव दण्डे—पा० २ पु०।

कल्पलता ।

समवधानसम्भवात् सहकारिप्रागभाव(प्र)ध्वंसावपि प्रतियोगिभिन्नकालावादाय तथा सम्भवाद्दे(१)त्यर्थः ॥

न चतुर्थः, स हि न तावत् स्थितियौगपद्यनियमेन सम्बन्धिनोः, तदसिद्धेः। इत एव(२) तत्सिद्धावितरेतराश्रयत्वम, नियमसिद्धौ हि विरोधासिद्धि(३)स्तात्सिद्धौ च भेदे सति नियमसिद्धिरिति(४)। न चान्यतस्तत्सि-

दीधितिः ।

स हीति। सः विरोधः(५), सम्बन्धिनोरेकतर(सम्बन्धि)-सत्त्वकाले नैरन्तर्येणापरस्य सम्बन्धिनो(६)ऽवश्यं सत्त्वमित्येवं-रूपेण नियमेन तावन्न सिद्ध्यति(७), यतः तदसिद्धेः उक्तरूप-नियमासिद्धेः। इत एव विरोधादेव, नियमसिद्धौ उक्तरूपनि-यमसिद्धौ, (तात्सिद्धिः विरोधसिद्धिः,) तत्सिद्धौ विरोध-सिद्धौ, भेदे सति सम्बन्धासम्बन्धलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद्धर्मि-भेदे सिद्धे सतीत्यर्थः। (एतावता) चक्रके(ऽपि) परस्पराश्रय-

दीधितिटिप्पणी ।

न चतुर्थ इत्यत्र हेतुः, स हीति, तच्चासङ्गतम्, अतो न सिद्ध्यतीत्यस्य पूरणेनाह। स इत्यादि। यत इति हिशब्दार्थकथनम्। अत्रैव हेतुः, तदसिद्धेरिति। विरोधसिद्धिः कथं(८) नियमसिद्धिकारिणीत्यतो भेदे सतीत्युक्तम्, तथा च विरोधाच्चक्रे(९) भिन्नः सम्बन्धो दण्डे च भिन्न एवेति नियमसिद्धिरिति?। चक्रकेऽपीति। परस्परा-

(१) सम्भवादि–कालि० मु० पु० पा०। सम्भवान्ने–पाठः।

(२) तदसिद्धेः। अत एव–पुण० पु० पा०।

(३) हि तत्सिद्धि–पाठः। (४) सिद्धिः–पुण० पु० पा०।

(५) स चतुर्थ इति भ्रमं निराकरोति। स विरोध इति।—गुणानन्दः।

(६) नैरन्तर्येणापरस्या—पुण० पु० पा०।

(७) तृतीयार्थस्य धर्मिण्यनन्वयात् पूरयति। सिद्ध्यतीति। हेतोरर्थमाह! यत इति। नियमरूपस्यानुक्तत्वादाह। उक्तरूपेति।—गुणानन्दः।

(८) कथनं—इति सर्वत्र पाठः। (९) चक्रे दण्डे—पा० २ पु०।

द्धिः, तदभावात्, अनियतोपसर्पणापसर्पणकारणप्रयुक्तत्वाच्च सम्बन्धासम्बन्धयोः। नापि विनाशस्याहेतुकत्वादयं विरोधोऽर्थात् सिद्ध्यति, तस्याप्यसिद्धेः। ध्रुवभावित्वे तु वक्ष्यामः।

दीधितिः।

त्वमक्षतम्। मानान्तरा(१)न्नियमसिद्धिं(२)निराकरोति। न चेति। ननु प्रथमं सम्बद्धस्यासम्बद्धस्य वा पश्चात् कथमसम्बद्धत्वं सम्बद्धत्वं चेत्यत(३) आह। अनियतेति। अहेतुकत्वात् प्रतियोग्युत्तर(४)भाविहेत्वनपेक्ष(५)त्वात्। अर्थात् उत्पत्त्यनन्तरमेव भावानां नाशादेकस्य कालभेदेनापि सम्बन्धासम्बन्धा(६)योगात्। तस्य अहेतुकत्वस्य(७)। ननु यद्यस्य ध्रुवभावि(८) तत्तदुत्पत्त्यनन्तरमेव जायते, यथास्माकं समर्थस्य कार्यम्, भवतां च(९) द्रव्यादेः परिमाणादि, ध्रुवभावी च भावस्य विनाश इत्यतोऽर्थाद्विरोधः सेत्स्यतीत्यत आह। ध्रुवेति॥

दीधितिटिप्पणी।

श्चयत्वस्य चक्रकत्वादिव्यापकत्वादित्यर्थः। नन्विति। प्रथमं सम्बद्धस्य पश्चादसम्बद्धत्वं प्रथममसम्बद्धस्य वा कथं पश्चात्सम्बद्धत्वमिति सम्बन्धः। अर्थादित्यादि(१०)। भावस्य क्षणिकतया विभिन्नकालेऽवृत्तौ कालभेदेन सम्बन्धासम्बन्धयोरेकत्रासम्भवात् सहानवस्थानरूपविरोधः सिद्ध इत्यर्थः। इत्यतोऽर्थादिति(११)। इदानीमुक्तन्यायेन एकत्र सम्बन्धासम्बन्धयोर्विरोधः सेत्स्यतीत्यर्थः(१२)॥

(१) अव्यवहितोपक्रान्तत्वात्तत्पदं नियमपरमित्यवतारिकाव्याजेनाह। मानान्तरादिति।—गुणानन्दः। (२) सिद्धिं-कलि० मु० पु० पा०। (३) द्धत्वं वेत्यत—पुण० पु० पा०।

(४) अहेतुकत्वे सदातनत्वमसत्त्वं वा स्यादित्यत आह। प्रतियोगीति। प्रतियोग्यधिकरणकालध्वंसाधिकरणक्षणोत्पत्तिकेत्यर्थः।-गुणानन्दः। (५) नपेक्षित-कलि० मु० पु० पा०।

(६) सम्बन्धासम्बन्धवत्त्वा—पुण० पु० पा०।

(७) विरोधपरत्वभ्रमनिरासायाह। अहेतुकत्वस्येति।—गुणानन्दः। अहेतुत्वस्य-कलि० मु० पु० पा०। (८) ध्रुवेति प्रामाणिकत्वसूचनाय, भावीत्यनेनैव सामञ्जस्यात्।—गुणानन्दः।

(९) भवतां वा—पुण० पु० पा०। (१०) अर्थादित्यादिमूलम्—पा० २ पु०।

(११) इत्याहार्थादिति—इत्यादर्शपुस्तके पाठः। (१२) विरोधः। यस्येत्यर्थः—इति सर्वत्र पाठः।

कल्पलता ।

स हीति । सः विरोधः(१) । यदि सहकारिणोः(२) स्थितियौगपद्यनियमो भवेत् तदैक(३)सहकारिदेशे सहकार्यन्तराभावो न भवेत्, स च नास्तीत्यर्थः । ननु प्रतियोगितदभावयोः समानदेशत्वविरोधादेव स्थितियौगपद्यनियमः स्यादित्यत आह । इत एवेति(४) । तदेव स्फुटयति(५) । नियमेति । तत्सिद्धौ विरोधसिद्धौ, भेदे सति क्षणभङ्गे सति, नियमसिद्धिरित्यर्थः । क्षणभङ्गे सति सहकारिणां तथोत्पादनियमाद्यौगपद्यं सिद्ध्येत्, स एवाद्यापि न सिद्ध इति भावः(६) । ननु विरोधात्(७) स्थितियौगपद्यं मा सैत्सीत्(८), अन्यत एव कुतश्चित्प्रमाणात् सिध्यतु तदित्यत आह । न चेति । तदभावादिति । प्रमाणान्तराभावादित्यर्थः । ननु(९) सहकारिणां यौगपद्यमेव कथं न भवतीत्यत आह । अनियतेति(१०) । ननु ध्वंसस्य प्रतियोगिभिन्नं कारणं नास्ति, तथा च स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वे क्षणिकत्वे सिद्धे पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिसिद्धावर्थादेव सहकारिणां स्थितियौगपद्यनियमः सेत्स्यतीत्यत आह(११) । नापीति । तस्यापीति । विनाशा(१२)हे-

(१) स हीति । विरोधे-कलि० मु० पु० पा० । (२) सहकारिणा कलि० मु० पु० पा० ।
(३) तत्रैव-पा० २ पु० । (४) आह । अत एवेति-पुण० पु० पा० ।
(५) तदेव स्पष्टयति—पाठः । एतदेव स्पष्टयति-पुण० पु० पा० ।
(६) इत्यर्थः—कलि० मु० पु० पा० । (७) विरोधादेव-कलि० मु० पु० पा० ।
(८) पद्यमसैत्सीत्-पुण० पु० पा० । (९) नन्व-पुण० पु० पा० ।
(१०) अनियन्तेति-पुण० पु० पा० । नियतेति-पा० २ पु० ।
(११) इतीत्याह-कलि० मु० पु० पा० । (१२) विनाशस्या-कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता ।

तुकत्वस्येत्यर्थः । ननु विनाशो भावानां ध्रुवभावी, तथा च कुतो हेत्वन्तरापेक्षेत्यत आह । ध्रुवभावित्व इति ॥

नापि पञ्चमः, न हि तदैव(१) तत्रैव स एव सहकार्यस्ति नास्ति चेत्यभ्युपगच्छामः ।

दीधितिः ।

न हीत्यादिकं व्याप्यवृत्त्यभिप्रायेण(२) ॥

दीधितिटिप्पणी ।

उत्तरग्रन्थे स च तेभ्योऽतिरिक्तोऽव्याप्यवृत्तिश्चेत्यपीति लिखितम्, अत्र च सहकार्यस्तीति लिखनात् तत्रातिरिक्तापादनं सङ्गमि, अव्याप्यवृत्तित्वापादनमपि तदैव सङ्गतं यद्यत्र(३) व्याप्यवृत्तित्वाभिप्रायः स्यात, अत आह । व्याप्यवृत्त्यभिप्रायेणेति ॥

कल्पलता ।

उभयसहितं वेति दूषयति । नापीति ॥

ननु समवधानं नाम सहकारिणां धर्मः संयोगो भवद्भिरिष्यते, स च तेभ्यो(व्य)तिरिक्तोऽव्याप्यवृत्तिश्चेत्यपि, तथा च स एव तदैव तत्रैवास्ति नास्ति चे-

दीधितिः ।

षष्ठमपि प्रतिबन्दिमुखेनानभ्युपगमादेव निरसितुमाशङ्कते । नन्विति(४) । इत्यपि(५), भवद्भिरिष्यते । नास्ति चेतीत्यस्या·

दीधितिटिप्पणी ।

प्रतिबान्दिमुखेनेति(६) । अयं भावः । प्रतिबन्द्यावादिनाप्रथमप·

(१) तदेव-कलि० मु० पु० पा० ।

(२) एकस्यैव कालभेदेन रूपतदभाववत्त्वोपगमादाह । व्याप्यवृत्तीति ।—गुणानन्दः ।

(३) सङ्गतं इत्यत्र—इति सर्वत्र पाठः । (४) नन्वित्यादि-पुस्त० पु० पा० ।

(५) इत्यपीत्यस्यार्थो-कलि० मु० पु० पा० । अपिकारदर्शनादनुषज्याह । इत्यपीति ।—गुणानन्दः ।

(६) प्रतिपन्नं सामर्थ्येनेति—इति सर्वत्र पाठः ।

ति । अनतिरेके स्थिरवादिनो व्यस्तान्यपि बीजवारिध-रणिधामानि तान्येवेति तेभ्योऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । व्याप्यवृत्तित्वे च सर्वत्र रक्तादिविभ्रमः शब्दादिकार्योत्पत्तिप्रसङ्गश्च(१) । तस्मादसंयुक्तेभ्योऽन्य एव संयुक्त-स्वभावाः परमाणवो जाता इत्येव न्यायः । नैतदेवम् । क्षणिकपरमाणावप्यस्य(२) विरोधस्य दुर्वारत्वात् । तथा-हि । पूर्वदिगवस्थितः परमाणुर्यथा परदिगवस्थितेन पर-माणुना पर(३)दिगवच्छेदेनावृतरूप उत्पन्नः, तथैव किं पूर्वदिगवच्छेदेनापि, न वा, उभयथा वा । आद्ये उभ-

---

दीधितिः ।

ग्रे(४) विरोध इति शेषः । सर्वत्रेति । तत्त(५)त्कार्योत्पत्तिनिया-मकानां महारजनभेर्यादिसंयोगानां सकलावयव(६)दिग्देशाद्य-वच्छेदेन वृत्तौ तत्तत्कार्याणामपि तथैवोत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । परमाणवः क्षणिक(७)परमाणुपुञ्जरूपा वारिबीजादयः कार्यवि-शेषसमर्था जाता इति । न वेति(८) । परदिग(९)वच्छेदेनाप्य-

---

(१) प्रसङ्गः- पुण० पु० पा० । (२) परमाणोरप्यस्य—पुण० पु० पा० ।

(३) परमाणुनाऽपर-कलि० मु० पु० पा० ।

(४) त्यस्य-पुण० पु० पा० । एतावता किमायातमित्यत आह । विरोध इतीति ।-गुणानन्दः ।

(५) सर्वत्रेत्यस्य समवायेन देशभ्रमं निराकुर्वन् विभ्रमादिपदं कार्यान्तरस्याप्युपलक्षकतया व्याचष्टे । तत्तदिति ।-गुणानन्दः ।

(६) अवयवेति महारजनसंयोगाभिप्रायेण । दिग्देशेति शब्दजनकसंयोगमधिकृत्य ।-गुणानन्दः ।

(७) असंयुक्तेभ्योऽन्ये स्थिरा एव परमाणवः सन्तु, नैतावता प्रकृतसिद्धिरत आह । क्षणिकेति ।-गुणानन्दः । (८) न चेति-कलि० मु० पु० पा० ।

(९) न वेत्यस्य प्रतियोगिसाकाङ्क्षतयाऽग्रिमदोषानुसारेण निष्कृष्य तमाह । परदिगिति ।

यतोऽप्यनुपलब्धि(१)प्रसङ्गः। द्वितीये तु उभयतोऽप्युपलम्भापत्तिः(२)। तृतीये पुनः स एव(३) दुरात्मा विरोधः, स एव तेनैव तदै(४)वावृतोऽनावृतश्चेति। प्रकारभेदमुपादायाविरोध इति चेत्, कः पुनरसौ। दिगन्तरावच्छेदः, यदि हि यद्दिगवच्छेदेनैव(५) संयुक्तस्तद्दिगवच्छेदेनैवा(६)संयुक्तोऽपि, ततो विरोधः स्यात्, इह तु नैवमिति चेत्, हन्त संयोगसंयोगिनोर्भेदपक्षेऽपि यद्ययं सिद्धान्तवृत्तान्तः स्यात्, कीदृशो दोष इति(७)।

दीधितिः।

(८)नावृत(रूप) इत्यर्थः। उभयथा वेति। पर(९)दिगवच्छेदेनावृतरूपः पूर्वदिगवच्छेदेन चानावृतरूप इत्यर्थः। पृच्छति(१०)। कः पुनरिति। उत्तरयति। दिगन्तरेति॥

दीधितिटिप्पणी।

क्षेविरोधादेरदर्शनकृतेनभेदोऽत्यातन्मतेपीदृशविरोधप्रसङ्गात्मध्यपक्षरूपोत्पादकमादायैवाविरोधित्वक्षतेः तच्चसहानवस्थानमित्यादिनाअभ्युपगमवादेचविरोधेनयौगपद्यापादनक्षणिकतयैवपर्यवसन्नात्(११)॥

अत्र यद्यपि द्वितीय इत्यादिना वक्ष्यमाणदोषे उभयत इति व्यर्थम्, परदिगवच्छेदेनापीत्यस्यैव प्रकृतत्वात्, तथापि दृष्टान्तार्थं पूर्वदिगवच्छेदोपग्रह इति ध्येयम्।-गुणानन्दः।

(१) नुपलम्भ-पाठः। (२) पत्तेः-पुण० पु० पा०।

(३) तृतीये तु—पाठः। (४) तत्रै—पुण० पु० पा०।

(५) वच्छेदन—पुण० पु० पा०। (६) वच्छेदेना—पुण० पु० पा०।

(७) दोषः—पुण० पु० पा०। (८) च्छेदेनापि-पुण० पु० पा०।

(९) उभयथा वेत्यस्योभयदिगवच्छेदेनावृतपरत्वे पूर्वस्मादभेदः, अनावृतपरत्वे तु द्वितीयाद, न वाऽग्रिमदोषसङ्गतिरत आह। परेत्यादि।-गुणानन्दः।

(१०) फक्किकाव्यवच्छेदमवतारिकाव्याजेन स्फुटयति। पृच्छतीत्यादि।-गुणानन्दः।

(११) इयं पङ्क्तिर्व्याकुलाक्षरा पुस्तकद्वयेपि।

कल्पलता ।

एतावता प्रघट्टकेन सहकारिसमवधानासमवधानाधीने करणाकरणे इति यदुक्तं तत्समाहितम्, तथैवेतिसहितं वेति षष्ठं(१) पक्षं परप्रतिबन्दिमुखेन समाधित्सुः प्रतिबन्दि(न)मुत्थापयितुं पीठं(२) रचयति । नन्विति । न हि तत्रैव तदैव(३) स एवास्ति नास्ति चेत्यभ्युपगच्छाम इति यदुक्तम्, तत्संयोगशब्द(४)ज्ञानादावभ्युपगमेन तवापसिद्धान्त इति पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिः । तेभ्य इति । सहकारिभ्य इत्यर्थः । इत्यपीत्यतो(५) भवद्भिरिष्यते इत्यनुषङ्गः । नास्ति चेति । अतो विरोध इति शेषः । तवापसिद्धान्त इति वा शेषः(६) । व्यस्तान्यपीति । विशकलितान्यपी(७)त्यर्थः । रक्तादीति । अरक्तेऽपि भागे महारजनसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया(८) रक्तधी(९)प्रसङ्ग इत्यर्थः । भेर्याकाशसंयोगस्य च सकलाकाशवृत्तितया सर्वत्र शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः, विभुकार्याणामसमवायिदेशानुरोधित्वात् । आदिपदेन सुखदुःखादिसङ्ग्रहः(१०) । स्वसिद्धान्तानुसारेणोपसंहरति । तस्मादिति । यद्वा, तस्मादिति । अतिरिक्तसंयोगपक्षे विरोधादुक्ता(११)दित्यर्थः । संयुक्तस्वभावा इति । अविरलदेशोत्पन्नाः(१२) क्षणिकपरमाणव एव तथोत्पादाद् घटप-

(१) वेति पूर्वं—पाठः । (२) पीठमा—पा० २ पु० ।
(३) तदेव तत्रैव-कलि० मु० पु० पा० । (४) तत्संयोगे शब्दे-कलि० मु० पु० पा० ।
(५) इत्यतोऽपीत्यतो—पा० २ पु० । (६) इत्यनुषङ्गः ।—कलि० मु० पु० पा० ।
(७) विशकलितानी—पुण० पु० पा० । (८) संयोगस्य सर्ववृत्तितया—पाठः ।
(९) रक्तत्व—पाठः । (१०) सुखदुःखादिपरिग्रहः—पुण० पु० पा० ।
(११) पक्षे उक्ताद्विरोधा-पुण० पु० पा० । (१२) त्पन्ना-कलि० मु० पु० पा० ।

कल्पलता।

टादिभावमापन्ना इत्यर्थः। अस्य विरोधस्येति। आवृतानावृतरक्तारक्तादिविरोधस्येत्यर्थः। आद्य इति। उभयदिगवच्छेदेना(ना)वृतत्व(१) इत्यर्थः। द्वितीय इति। उभयदिगवच्छेदेनानावृतत्व इत्यर्थः। तृतीय इति(२)। क्वचिदावृतः क्वचिदनावृत उत्पन्न इत्यत्रेत्यर्थः। विरोधमाह। स एवेति(३)। कः(४) पुनरसाविति प्रश्नः। दिगन्तरावच्छेदेन(५) इत्युत्तरम्। अविरोधमेवोपपादयति। यदि हीति(६)। अयं सिद्धान्तवृत्तान्त इति। अञ्चलावच्छेदेन महारजनसंयोगेऽपि दशावच्छेदेन तदभावान्न सर्वत्र रक्त(वि)भ्रम इत्यर्थः। एतावता तथैवेतिसहितं वेति(७) षष्ठः पक्षोऽभ्युपगमेन(८) निरस्त इति सिद्धं सहकारिसमवधानासमवधानप्रयुक्ते करणाकरणे एकस्यामेव व्यक्ताविति॥

एतेन व्यतिरेकपक्षोऽपि निरस्तः।

दीधितिः।

एतेन व्याप्तिविरहेण। व्यतिरेकपक्षः यत् क्रमयौगपद्यर-

दीधितिटिप्पणी।

एतेनेत्यादिना क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिदूषणे क्रमादि-

---

(१) च्छेदेन तत्त्व-पा० २ पु०। (२) द्वितीय इति-कालि० मु० पु० पा०।

(३) उत्पन्न इत्यर्थः-कलि० मु० पु० पा०।

(४) कश्च—कलि० मु० पु० पा०। प्रकारभेदेत्यादि इह तु नैवमित्यन्तेनैकः पूर्वपक्षग्रन्थः। कः—पुण० पु० पा०।

(५) दिगन्तरावच्छेद इति तु मूलप्रतीकपर्यालोचने युक्तमिव प्रतिभाति।

(६) इत्युत्तरम्।—कलि० मु० पु० पा०। (७) सहितत्वेति- पुण० पु० पा०।

(८) भ्युपगमनियमेन—पा० २ पु०। अनभ्युपगमेनेति तु युक्तम्।

दीधितिः ।

हितं तदसत्, यथा शशविषाणम्, क्रमयौगपद्यरहितश्च स्थिरो भाव इति स्थिराणां सत्त्वव्यतिरेकसाधनम् ॥

दीधितिटिप्पणी ।

विपर्ययहेतोरग्रहणेऽसङ्गतिः स्यात्, क्षणिकत्वाभावस्यैव हेतुतया तदुपन्यासस्यैवोचितत्वात्, एतदुपन्यासस्याप्रस्तुतत्वात्, अतः क्रमादिविरहमेव हेतूकृत्य सङ्गमयति । व्यतिरेकेति । न चैतदप्रस्तुतम्, एवं पूर्वापरा(न)ङ्गं, कुतः, सत्त्वाश्रये हि क्षणिकत्वं साधितम्, इदानीं स्थिरतया पूर्वाङ्गीकृतेषु सत्त्वाभावसाधनस्योचितत्वात् । क्रमयौगपद्यरहितमिति । क्रमेण कारित्वस्य तत्र युगपत् सह कार्यकारित्वस्य च अन्यतरहेत्वभावोऽत्र हेतुः प्रत्येकस्य सामर्थ्येऽपि उभयस्य मूलोक्तत्वादुक्तः, मूले तद्वत्त्वानुरोधादुक्तम् ? ॥

कल्पलता ।

एतेनेति । सत्त्वक्षणिकत्वयोरन्वयव्याप्तिभङ्गेनेत्यर्थः । यन्न क्षणिकं तन्न सत्, यथा शशविषाणमिति व्यतिरेकव्याप्तिस्त्वया वाच्या, केवलान्वयिनोऽनभ्युपगमात्, व्यतिरेकव्याप्तिश्चान्वयव्याप्तिव्याप्ता, सा चेन्नास्ति, तदा व्यतिरेकव्याप्तिरपि नास्तीति भावः ॥

अधिकश्च तत्राश्रयहेतुदृष्टान्तासिद्धौ प्रमाणाभावः,

दीधितिः ।

आश्रयः(१) पक्षः स्थिरो भावः, तस्यासिद्धिः, तत्स्वरूपस्य परेण(२) प्रामाणिकत्वानभ्युपगमात्, य(त् त)द्व(३)क्ष्यति,

(१) आश्रयेण हेतोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकरोति । पक्ष इति ।—गुणानन्दः ।

(२) स्वनये तस्य प्रामाणिकत्वादाह । परेणेति ।—गुणानन्दः ।

(३) पक्षपदस्य स्थिरभावपरत्वे बोधकमाह । यद्वक्ष्यतीति । अत्र स्थिर इति भाविष्यति प्रकृतोपष्टम्भकम् ।—गुणानन्दः ।

अवस्तुनि प्रमाणाप्रवृत्तेः, प्रमाणप्रवृत्तावलीकत्वानुप-

दीधितिः ।

न हि विरोधसहस्रेणापीत्यादि, तद्विशेषणस्या(१)सत्त्वलक्षणस्य साध्यस्याप्रसिद्ध्या च । हेत्वसिद्धिः हेतोः क्रमादिविरहस्याप्रसिद्धिः, सति त्वया तदनभ्युपगमात्, असतः(२) प्रमाणागोचरत्वात्, पक्षस्य(३) हेतोश्चाप्रसिद्ध्या पक्षधर्मत्वासिद्धिश्च । दृष्टान्तासिद्धिः दृष्टान्तस्य अलीकस्याप्रसिद्धिः, तस्य साध्य(४)साधनयोश्चाप्रसिद्ध्या (च) तत्र तदुभयवत्त्वाप्रतीतिः(५) । अलीकत्वा(६)न्नास्त्येवासति पक्षादौ प्रमाणम्, अनुमानं पुनरसत्ख्यात्यैव व्यवहारवत् प्रवर्तते(७), अथ व्यवहारोपि

दीधितिटिप्पणी ।

नैयायिकमते सिद्धत्वादाह । परेणेति । बौद्धेनेत्यर्थः । यद्वक्ष्यति, परमतेनेति शेषः, अन्यथा नैयायिकमतेन न हीत्युक्तावसङ्गतं स्यात्, स्थिरे नैयायिकैः प्रत्यक्षाङ्गीकारात्, एवं च मूले दर्शयितुमित्यनन्तरं त्वयेति शेषः । पक्षासिद्धिरित्यत्र हेत्वन्तरमप्याह । तद्विशेषणस्येति । तथा च सन्दिग्धसाध्यधर्मिणः पक्षस्यात्रोभयथाऽसिद्धिः, विशेष्याभावात्, साध्यरूपविशेषणाभावाच्च, एवं चाद्ये हेतुः प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति, द्वितीये हेतुस्तद्विशेषणस्येति । तस्य दृष्टान्तस्य । व्यवहारवदिति । यथाऽलीके व्यवहारः प्रवर्त्तते तद्वदनुमा-

(१) साध्याप्रसिद्धेरनुक्तत्वान्न्यूनतामाशङ्क्य परिहरति । तद्विशेषणस्येति । अप्रसिद्ध्या चेत्यत्राश्रयासिद्धिरिति प्रागुक्तमनुषज्यते ।—गुणानन्दः ।

(२) असतश्च—पुण० पु० पा० ।

(३) ननु साध्यस्याप्रसिद्धावपि यथाऽप्रसिद्धसाध्यको व्यतिरेकी, तथा हेत्वप्रसिद्धावपि स्यादत आह । पक्षस्येत्यादि ।—गुणानन्दः ।

(४) तस्य साध्य—कलि० मु० पु० पा० ।

(५) प्रतीतिश्च—पुण० पु० पा० । तत्र, दृष्टान्तत्वेनाभिमते शशविषाणादौ ।

(६) प्रतिबन्दिमात्रस्य प्रकृतानुपपादकत्वादाह । अलीकत्वादिति ।—गुणानन्दः ।

(७) ख्यात्यैव प्रवर्तते व्यवहारवत्—पुण० पु० पा० । असति प्रमाणाभाव इतिवचनवादित्यर्थः ।

पत्तेः। एवं तर्ह्य(१)व्यवहारे स्ववचनविरोधः स्यादिति चेत्, तत् किं(२) स्ववचनविरोधेन तेषु प्रमाणमुपदर्शितं भवेत्(३), व्यवहारनिषेधव्यवहारोपि(४) वा खण्डितः (स्यात्)(५), अप्रामाणिकोऽयं(६) व्यवहारोऽवश्याभ्युपगन्तव्य इति वा भवेत्।

दीधितिः।

प्रमाणाधीन एव,तत्राह। एवं तर्हीति। स्ववचनम् असत्या(७)श्रयादौ प्रमाणाभाव इति वचनम्। व्यवहारेति। तेष्वित्य(८)नुषज्यते॥

दीधितिटिप्पणी।

नमपि भविष्यतीति भावः। प्रमाणाधीन एव, त्वया उच्यत इति शेषः॥

कल्पलता।

अधिक इति। अन्वयव्याप्त्यपेक्षयात्र बहूनि दूषणानीत्यर्थः। तान्येवाह। आश्रयेति। आश्रयपदं साध्याभावपरम्, तदाश्रित्य व्यतिरेकव्याप्तिप्रवृत्तेः,

(१) ननु साध्यज्ञानमात्रं तद्व्यतिरेकग्रहौपयिकं, न तु साध्यप्रमा, शशशृङ्गं नास्तीति व्यवहारात्, अन्यथा न तत्र व्यवहार इत्यपि वचनं व्याहतम्, अस्यैव व्यवहारस्य सत्त्वात्, तथा चाश्रयादौ प्रमाणाप्रवृत्तावपि नोक्तदोष इत्याह। एवं तर्हीति।—भगीरथठक्कुरः।

(२) तत् किमिति। न हि तत्र व्यवहारः प्रामाणिकः सम्भवति, अलीकानामकारणतया प्रत्यक्षाविषयत्वात्, व्याप्तिग्राहकतादात्म्यतदुत्पत्त्योरभावेऽनुमानासम्भवादित्यर्थः।—भगीरथठक्कुरः। (३) भवति—कालि० मु० पु० पा०; (४) व्यवहारो-कालि० मु० पु० पा०।

(५) व्यवहारनिषेधेति। अवस्तुविषयकस्य व्यवहारस्य यो निषेधरूपो व्यवहारः सोऽपि खण्डितः, तथा च व्यवहारनिषेधोऽपि तत्र न कर्तव्य इत्यर्थः।—भगीरथठक्कुरः।

(६) अप्रामाणिकोपि—पुण० पु० पा०। अप्रामाणिक इत्यस्य प्रमाणाविषयगोचर इत्यर्थः।

(७) स्वपदस्य बौद्धपरत्वे इष्टापत्तिराह। असतीत्यादि।—गुणानन्दः।

(८) विषयाकाङ्क्षायामाह। तेष्विति। मौलव्यवहारनिषेधव्यवहारपदं चासत्याश्रयादौ प्रमाणाभाव इतिवचनपरमित्यवधेयम्। एवमग्रेपि यथायथमवसेयम्।—गुणानन्दः।

कल्पलता।

हेतुपदं साधनाभावपरम्, तद्विपर्ययस्य हेतुत्वोपगमात्, दृष्टान्तपदं स्फुटार्थमेव, तथा च न(१) शशविषाणादौ साध्याभावो न(२) साधनाभावो न वा शशविषाणादि प्रमाण(३)गम्यमित्यर्थः। यद्वा अक्षणिकमसत्, क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियारहितत्वात्, कूर्मरोमवदित्याश्रयासिद्धिः, सन्देहासिषाधयिषयोरभावात्। अत एव हेत्वसिद्धिः, व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टस्यैव हेतुत्वात्(४)। एवं तर्हीति। प्रमाणसाध्य(५) एव व्यवहारस्तदेत्यर्थः, तथा च ज्ञानमात्रं व्यवहाराङ्गं, न तु प्रमैवेति भावः। अलीके कोऽपि व्यवहारो न सम्भवतीति वदतस्तव स्ववचनविरोधः, अस्यैव(६) व्यवहारस्याभ्युपगमादित्याह। स्ववचनेति। तत्किमिति। प्रमाणाधीन एव व्यवहारः, त्वया च व्यवहारनिषेधव्यवहारः(७) क्रियते, तन्नूनं(८) शशविषाणाद्यपि प्रामाणिकमित्यायातमित्यर्थः। व्यवहारनिषेधेति। प्रमाणमन्तरेण(९) व्यवहारनिषेधव्यवहारोऽप्ययमनुपपन्न इत्यर्थः। अप्रामाणिकोऽपीति। अप्रामाणिकोऽपि व्यवहारश्चेत् त्वया(१०) नैष्टव्य(११)स्तदा तव(१२) स्ववचनविरोधो भवेदित्यर्थः॥

(१) तथा च—कलि० मु० पु० पा०। (२) साध्याभावे—पुण० पु० पा०।
(३) प्रमाणगण—कलि० मु० पु० पा०। (४) अक्षणिकत्वरूपसाध्याप्रसिद्ध्या पक्षविशेषणसंशयासिषाधयिषाद्यभावादाश्रयासिद्धिः, अत एव हेत्वभावः, व्याप्तपक्षधर्मस्यैव हेतुत्वादिति भावः। उपलक्षणं चैतत्। दृष्टान्तासिद्धिरप्यत एव, साध्याप्रसिद्ध्या साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वग्रहस्थलाभावादित्यप्यूह्यम्। (५) प्रमाणे साध्य—पुण० पु० पा०।
(६) विरोधः, तस्यैव—पुण० पु० पा०। (७) निषेधव्यवहारश्च-पुण० पु० पा०।
(८) तन्मूलं-पुण० पु० पा०। (९) प्रमाणान्तरेण-पा० २ पु०।
(१०) व्यवहारस्त्वया-पा० २ पु०। (११) नेष्टव्य-कलि० मु० पु० पा०। (१२) स्तदा-पा० २ पु०।

न तावत् प्रथमः, न हि विरोधसहस्रेणापि स्थिरे तस्य क्रमादिविरहे वा शशशृङ्गे वा प्रत्यक्षमनुमानं वा दर्शयितुं शक्यम, तथात्वे वा कृतं भौतकलहेन ।

दीधितिः ।

शशशृङ्गे वेति । तस्य क्रमादिविरहे, असत्त्वे च(१)त्यपि द्रष्टव्यम् । तथात्वे वेति । प्रमाणप्रवृत्तावसत्त्वानुपपत्तेरिति भावः ॥

दीधितिटिप्पणी ।

द्रष्टव्यमिति । परन्त्वसत्त्वरूपसाध्यं पक्षे न दार्शतम्, पक्षे साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वादिति ॥

कल्पलता ।

अक्षणिकमसत्, क्रमयौगपद्यरहितत्वात्, कूर्मरोमवदित्यनुमाने पक्ष(२)साध्यहेतुदृष्टान्तेषु प्रमाणानुपपत्तिमाह । न हीति । इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् प्रत्यक्षानुपपत्तिः, व्याप्त्यभावा(३)दनुमानानुपपत्तिरिति भावः । तथात्व इति(४) । प्रमाणोपदर्शने इत्यर्थः । भौतः बर्बरः, भूताविष्टो वा ॥

द्वितीयस्त्विष्यत(५) एव प्रामाणिकैः । अवचनमेव तर्हि तत्र(६) प्राप्तम्, किं कुर्मो यत्र वचनं सर्वथैवानुपपन्नं तत्रा-

दीधितिः ।

अवचनमेवेति । तथा चाप्रतिभेति भावः । उत्तरार्द्धे उत्त-

दीधितिटिप्पणी ।

मूले अलीके व्यवहारस्य निषेधव्यवहारोपि नास्तीति स्व-

(१) न्यूनतां परिहरति । असत्त्वे चेति । (२) दित्यनुमानपक्षे—पा० २ पु० ।
(३) व्याप्तिग्रहाभावात्-पुण० पु० पा० । (४) तथात्वे वेति—कलि० मु० पु० पा० ।
(५) द्वितीयं त्विष्यत—पाठः । (६) तर्हि-कालि० मु० पु० पा० ।

वचनमेव श्रेयः, त्वमपि परि(१)भावय तावत्, निष्प्रमाणके(२)ऽर्थे मूकवावदूकयोः कतरः श्रेयान्(३)।

दीधितिः।

राप्रतिपत्तिरप्रतिभा, न चेदमुत्तरार्हमित्याह। त्वमपीति॥

दीधितिटिप्पणी।

मते(४) उच्यते। तदुक्तम्, अत्र सचेतनानां मूकतैव शरणमिति भावः?॥

कल्पलता।

द्वितीयस्त्वति। व्यवहाराभाव(५)व्यवहारखण्डनपक्ष इत्यर्थः। अप्रतिभानिग्रह(स्थान)मुद्भावयति। अवचनमेव तर्हीति। निरनुयोज्यानु(६)योगमाह सिद्धान्ती, किं कुर्म इति। उत्तरार्हे उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा, इदं तूत्तरार्हमेव न(७) भवतीति नाप्रतिभेति भावः(८)। (ए)नदेवाह। त्वमपीति।(९) अवचनमेवात्र(१०) श्रेय इत्यर्थः। निष्प्रमाणक(११)इति। वचनस्यापि(१२) मूलभूतप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः(१३)॥

एवं(१४) विदुषापि भवता न मूकीभूय स्थितम्,

(१) श्रेयः, स्वयमपि वि—पाठः। (२) निष्प्रामाणिके—कालि० मु० पु० पा०।

(३) कतरः प्रामाणिक इति—पुण० पु० पा०। (४) नास्तीति त्वया-पा० २ पु०।

(५) व्यवहाराभावः।—कलि० मु० पु० पा०। व्यवहाराभावाभाव-पा० २ पु०।

(६) निरनु—कालि० मु० पु० पा०। (७) मेव—कालि० मु० पु० पा०।

(८) न वा त्वया साधनं किञ्चिदुक्तं यत्रानुत्तरादप्रतिभा स्यादित्यपि बोध्यम्।

(९) भावः।—पा० २ पु०।

(१०) मेव—पुण० पु० पा०। (११) निःप्रामाणिक—कालि० मु० पु० पा०।

(१२) इति। स्ववचनस्यापि—पुण० पु० पा०। इति। अवचनस्यापि-पा० २ पु०।

(१३) वचनहेतुविवक्षाकारणीभूतप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः।

(१४) ननु नावस्तुनि कस्यचिद्धर्मस्य विधिनिषेधव्यवहाराविति जानतापि तत्र व्यवहारो निषिध्यते, न तु मूकत्वमालम्ब्यत इत्याह। एवमिति। —भगीरथठक्कुरः।

अपि तु व्यवहारः प्रतिषिद्ध एवासती(१)ति चेत, सत्यम्। यथा(२) अप्रामाणिकः स्ववचनविरुद्धोऽर्थो मा प्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानेन त्वया च(३) अप्रामाणिक एवासति व्यवहारः स्वीकृतः, तथास्माभिरपि प्रमाणचिन्तायाम-

दीधितिः।

यथेति। अप्रामाणिकः प्रमाणाविषयः, स्व(४)वचनविरुद्धः असति पक्षदृष्टान्तादौ प्रमाणाभावेऽप्यसत्त्वख्यातैवानुमानं प्रवर्तत इतिवचनविरुद्धः अर्थः असति(५) व्यवहारनिषेधरूपः अप्रामाणिकः प्रमाणामूलकः प्रमाणाविषयार्थको वा, व्यवहारः असति शशशृङ्गादौ क्रमादिविरहासत्त्वादिव्यवहारः,प्रमाणचिन्ता-

दीधितिटिप्पणी।

स्ववचनेति। असतीत्यादिना व्यवहारवदिति दृष्टान्तं कृत्वा वचनमुक्तं तद्दृष्टान्तविरुद्धत्वाद्व्यवहारनिषेधस्तद्वि(६)रुद्ध इत्यर्थः। व्यवहारस्य शब्दप्रयोगरूपतया तस्य श्रोत्रजन्यप्रमाविषयत्वमस्त्येवेत्यतोऽर्थमाह। प्रमाणामूलक इत्यादि। इदानीं न विद्यते प्रामाणिको(७) यत्रेति व्युत्पत्त्या शब्दत एवार्थमाह। प्रमाणाविषयार्थको वेति। क्रमादिविरहस्यासत्त्वस्य च व्यवहारः। तथाव्यवहारास्वी

(१) असति प्रमाणं नास्तीत्युक्तम्।

(२) यथेति। सामर्थ्यनिवृत्तिव्यवहारनिषेधः स्ववचनविरोधादेवाप्रामाणिकोऽर्थः,(असन्) शशशृङ्गादिस्तत्र निषेधव्यवहाराकरणे सोऽस्तीति भ्रान्तिरूपा प्रसक्तिः सा माभूदित्यभिमानाद्यथा तत्रानुमित्यर्थमप्रामाणिक एव व्यवहारः स्वीकृतस्तथा प्रमाभूतायामनुमितौ प्रमारूप एव लिङ्गपरामर्शः करणमिति शिष्यशिक्षायै स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृतः, न चैवं साध्यसिद्धिः स्यादाश्रयासिद्ध्यादेस्तादवस्थ्यादित्यर्थः।-भगीरथठक्कुरः। (३) मन्यमानेन भवता-पुण० पु० पा०।

(४) स्वस्य बौद्धस्य यद्वचनम्। तत् स्पष्टयति। असतीति।—गुणानन्दः।

(५) तद्विरुद्धो नैयायिकाभ्युपगतः, तमाह। असतीति। अत्र व्यवहारः करणव्युत्पत्त्या अनुमानम्, न्यायात्मको वा शब्दः। तथा व्यवहारस्य स्वरूपतः प्रमाणविषयत्वादाह। प्रमाणामूलक इति। शब्दमात्रगोचरप्रमाणस्यात्र मूलत्वात् सामान्यप्रतिषेधासम्भव इत्यनुशयादाह। प्रमाणाविषयेति।-गुणानन्दः।(६) वचनमुक्तं तादृशानन्त्याविरुद्धत्वादेव्यवहारस्तु-पा० २ पु०।

(७) प्रामाणिकोऽर्थो-पा० २ पु०।

प्रामाणिको व्यवहारो मा प्रसाङ्क्षीदिति मन्यमानैरप्रामाणिक

कल्पलता।

याम् असदादौ(१) प्रमाणं किमिति चिन्तायाम् व्यवहारः असति क्रमादिविरहादिव्यवहारः। अप्रामाणिक इति। प्रकृते विरोधस्यासङ्घटितत्वादसति प्रमाणाभावाद्विरोधोऽप्यप्रामाणिक इत्यर्थः। केचित्तु(२) स्वोपदर्शितसत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिविरोधिनोऽक्षणिकसत्त्वस्य निराकरणाय क्षणिकत्वव्यावृत्त्या सत्त्वव्यावृत्तिरप्रामाणिकी यथा त्वया व्यवह्रियते, तथास्माभिरपि क्षणिकत्वे प्रमाणचिन्तायां(३) त्वदुपदर्शितस्य शशशृङ्गादौ व्यतिरेकव्यवहारस्य निराकरणाय शिष्यादय एवं बोध्यन्त इत्यर्थ इत्याहुः। परे तु(४) यत्र व्यवहारनिषेधे स्ववचनविरोधः

दीधितिटिप्पणी।

कारे व्यवहारविषय(त्व)निषेधरूपोऽर्थोऽप्रसक्तो भवितुं नार्हतीति मूलभावः। व्यवहार इत्यादि। तथा च इतरप्रसक्तिभयेन भवता यादृशव्यवहारः स्वीकृतः, मया तद्व्यवहारस्यैव प्रसक्तिभयेन स्ववचनविरोधः स्वीकृत इत्यर्थः। एतेन व्यतिरेकपक्ष इत्यादेः क्षणिकत्वसत्त्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तेर्व्याख्यातॄणां मतमाह। केचित्त्विति। स्वोपदर्शितेत्यादि स्ववचनविरुद्ध इत्यस्यार्थकथनम्। व्यतिरेकव्यवहारस्य (व्यतिरेकग्रहव्यवहारस्य।) परे त्विति। अलीके स्ववचनविरुद्धेत्येतत्पदस्यार्थं बहुव्रीह्या सङ्गमयति। यत्रेति। अलीके व्यवहाराभावस्त्वयापि स्वीक्रियत इति कृत्वा तत्र त्वयापि व्यवहारनिषेधात्

(१) असदादाविति। व्यवहारविषयत्वस्य प्रमाविषयत्वव्याप्यत्वव्यवस्थापन इत्यर्थः। कीदृशो व्यवहारः, नमाह। असतीत्यादि। मा प्रसाङ्क्षीदित्यस्य च प्रमाणतयेत्यादिः, तथा चास्य व्यवहारस्य प्रमाणत्वव्यवहारो मा प्रसाङ्क्षीदिति फलति। प्रकृत इति। तथा चोक्तप्रयोजनानिष्पत्तयेऽर्थशून्य एव शब्दो मया प्रयुज्यत इति पर्यवसितमिति भावः।—गुणानन्दः।

(२) केचिदित्यरुचिबीजं तु व्यवहारः स्वीक्रियत इत्यस्योदचरता, शिष्यादयो वा कथं बोध्यन्ते, असति प्रमाणाप्रवृत्तेरित्यादि।—गुणानन्दः।

(३) क्षणिकत्वेऽप्रमाणचिन्तायां--कालि० मु० पु० पा०। क्षणिकत्वे प्रामाणिकत्वाचिन्तायां—पुण० पु० पा०। (४) भगीरथठक्कुरस्येदं मतम्।

एव स्ववचनविरोधः स्वीक्रियते(१) । यदि तूभ
पि भवान् समान(२)दृष्टिः स्यादस्माभिरपि तद
न किञ्चिदुच्यत इति ।

दीधितिः ।

स्यात् सोऽप्रामाणिकोऽर्थो मा प्रसाङ्क्षीत् अस्तीतिभ्रमा
मा भूत्, एतदर्थं यथा तत्रासत्त्वानुमित्यर्थमप्रामाणिको व्य
स्त्वया स्वीकृतस्तथा प्रमितादेव लिङ्गात् सत्यानुमितिर्भव
शिष्यबोधनायास्माभिरपि स्ववचनविरोधोऽङ्गीकृत इत्यर्थ इ
हुः(४) । यदि त्विति । असति व्यवहारनिषेध इवासतो दृष्
त्वादिकमपि न सम्भवति, प्रमाणविरहादिति प्रतिसन्धाय
भवानुक्तरूपमनुमानं न प्रयुङ्क्त इत्यर्थः ।।

दीधितिटिप्पणी ।

स्ववचनस्य व्यवहाररूपस्य विरोधोऽत्रेत्यर्थः । मा प्रसा
त्यस्यार्थमाह । अस्तीति । अत्र हेतुगर्भे मूले विरुद्धान्तं विशेष
व्यवहारदृष्टान्तेनैवानुमितिसम्वृतेः सम्भवादाह । प्रमितादेवे
तावता च सत्यानुमितिवत् प्रमितलिङ्गसम्वि(६)त्खण्डन
भावः । असतीति । मन्मत इत्यादिः ॥

(१) ननु परेणाप्रामाणिकार्थाभिधानेऽप्रामाणिकार्थप्रसक्तिपरिजिहीर्षयापि कृत
अप्रामाणिकार्थप्रसक्तिपरिजिहीर्षयाप्यप्रामाणिकव्यवहारप्रवर्त्तनं कथमुचितम्, तत्र स्वय
परं भ्रामयितुमेव तथाविधशब्दप्रयोगे स्वानुभूतविपरीतार्थबोधेच्छया शब्दप्रयोक्तृत्वस्
कत्वस्य, स्वयमपि भ्रान्तत्वे तु तन्मूलकनिग्रहस्य च स्वास्मिन् दुर्वारत्वादिति चेन्न । स्वय
स्यापि यदि निर्वह्निः स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यादित्यादितर्काभिलापकशब्दप्रयोगवत् प्रमाण
परकीयमत प्रसक्तिनिराचिकीर्षयाऽऽहार्यारोपमूलकस्यैव शशशृङ्गादौ व्यवहारनिषेधव्यव
प्रवर्तने कथकसम्प्रदायप्रसिद्धनियमातिक्रमस्यापादयितुमशक्यत्वात्, तर्काभिलापकशब्द
त्रापि पर्यवसितार्थस्य प्रामाणिकतयैव द्वारभूतभ्रमप्रयोजकशब्दप्रयोगेपि प्रयोक्तुः प्रतारकत्
प्रसक्तेः, पर्यवसितार्थस्याप्रामाणिकत्व एव तत्प्रसक्तिसम्भवादित्यवधेयम् ।

(२) सम—पुण० पु० पा० । (३) स्यात्तदास्माभिरपि–पुण० पु

(४) तत्रासति व्यवहारनिषेधे एतस्यासत्त्वानुमानं तैर्नोपक्रान्तमित्यरु
णानन्दः । (५) दाह । सत्यानुमितादेवेति—पा० २ पु० । आदर्शपुस्तके

(६) प्रमितलिङ्गकोचि—पा० २ पु० । आदर्शपुस्तकेऽप्ययमेव पाठः ।

काशीसंस्कृतसीरीज़्-पुस्तकमाला ।

संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः तैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाशमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

मुद्रितग्रन्थनामानि — मूल्यम् ।

ाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

वशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०

षिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)रु०२—८

क्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६

शब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १) रु० ८—०

कावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०

करणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८

ारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०—८

रङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२

पारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०

रगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजनल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

सूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निबा तभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४

सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण टीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४

महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीशिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसं
भाषाटीकासहितः । (छंदः १)

१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहित
प्पणा । (न्यायं २)

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयका
रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभा
हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्ध
ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्ठोदिवि-शौच-भो
कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-
ण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २)

१८ संक्षेपशारीरकम्-मधुसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४)

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृ
र्मितिः । (व्याकरणं २)

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपा
पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं)

२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्त
विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृ
का-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-
बिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्र
समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १)

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—
टीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १)

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३)

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता ।
(न्यायविभाग ३)

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रि
सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १)

२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्री
कान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३)

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अ
भावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-प
कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम्
त्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविट
पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृतार्थप्रकाशिकाटीकया
लङ्कृतम् (काव्यवि० २

NYĀYARAKSHĀMA

By

SRIMAD APPAYYA DEEKSHITHENDRA

Edited By

Pandit S. R. Krishnamurthi Sastri,

Pandit N. Ramakrishna Sastri,

Dr. Pullela SriRamachandrudu.

✲

Published By

Hony: Executive Secretary

SRIMAD APPAYYA DEEKSHITHENDRA GRAN[THA]

PRAKASANA SAMITHI (REGD.)

SECUNDERABAD-26 (A.P.)

